

प्रस्तावना

कृषि विभागामार्फत आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना सन २००३-०४ पासून राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेतर्गत राज्यातील ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगांव, अहमदनगर, नांदेड, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर व अमरावती या १२ आदिवासी जिल्ह्यांमधील आदिवासी शेतकऱ्यांना निवडक फळझाडे व भाजीपाल्याची कलमे/रोपे/बिवाणे तसेच लागवडीसाठी आवश्यक औजार संचाचा पुरवठा करण्यात येतो.

सन २००६-०७ ते २००७-०८ या कालावधीत राबविल्या गेलेल्या सदर योजनेचे मूल्यमापन सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्षामार्फत केले असता योजनेतून लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांच्या कुटुंबांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाल्याचे आढळून आले तसेच योजनेतर्गत परसबागेत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाल्याचा आहारात समावेश केल्याने आरोग्यावर चांगला परिणाम झाल्याचे मत ५९ टक्के लाभार्थ्यांनी व्यक्त केले आहे. त्यामुळे योजनेची यशस्वीता पाहता “आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना” यापुढेही चालू ठेवण्याबाबत शासनास शिफारस करण्यात येत आहे.

मूल्यमापन करताना आढळून आलेल्या काही बाबी व लाभार्थींकडून प्राप्त झालेले अभिप्रायांच्या अनुषंगाने करण्यात आलेल्या शिफारशांचा योजना राबविणाऱ्या संबंधितांनी मार्गदर्शक सूचनांमध्ये समावेश करावा.

(सचिंद्र प्रताप सिंह)

आयुक्त, कृषि

कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

दिनांक - / / २०१७

मूल्यमापन अहवाल सारांश

सारांश

राज्यातील १२ जिल्ह्यांमधील आदिवासी भागातील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्याच्या उद्देशाने पौष्टीक आहार निर्माण करण्यासाठी आदिवासी कुटुंबाच्या घराभोवती असलेल्या परसबागेत विशिष्ट भाजीपाला व फळांची निवड करून लागवड करण्यास प्रोत्साहन देण्याची आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवडीची योजना (राज्य पुरस्कृत) राज्यात सन २००३-०४ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजना राज्यातील ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगांव, अहमदनगर, नांदेड, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर व अमरावती या १२ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येते.

या योजनेतर्गत फळझाडे व भाजीपाल्याची कलमे/रोपे ही शासकीय अथवा नोंदणीकृत खाजगी रोपवाटिकांमधून पुरविण्यात येतात. तसेच बियाणे कृषि विद्यापीठ, राष्ट्रीय बीज निगम, राज्य बियाणे महामंडळ यांचेकडून उपलब्ध करून देण्यात येतात तर औजारांमध्ये खुरपी, फावडे, टिकाव व फावडे एकत्रित असलेले अवजार या बाबींचा समावेश असून यापैकी २ अवजारांचा संच महाराष्ट्र कृषि उद्योग विकास महामंडळ / महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ / महाराष्ट्र राज्य पणन संघ यांचेकडून खरेदी करून पुरवठा करण्यात येतो.

सन २००६-०७ मध्ये प्रती लाभार्थी रु ११८/- किंमतीची फळझाडे/भाजीपाला लागवड साहित्य पुरवठा व रुपये ८२/- किंमतीच्या मर्यादेत अवजारांचा संच असे एकूण २००/- रुपयांच्या मर्यादेत लाभ देण्यात येत होता. सन २००७-०८ पासून प्रती लाभार्थी रु. १५०/- किंमतीची फळझाडे / भाजीपाला लागवड साहित्य पुरवठा व रु १००/- किंमतीचे अवजारांचा संच असे एकूण २५०/- च्या मर्यादेत लाभ देण्यात येत आहे.

योजनेच्या माध्यमातून आदिवासी शेतकऱ्यांना आहारात जीवनसत्त्व व इतर आवश्यक पोषक द्रव्ये उपलब्ध करून दिल्यामुळे त्यांच्यामधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले आहे काय? हे जाणून घेण्यासाठी सदर योजनेचे सन २००६-०७ ते २००७-०८ या कालावधीतील मूल्यमापन करण्यात आले.

सन २००६-०७ व सन २००७-०८ या कालावधीमध्ये १२ जिल्ह्यातील ६३ तालुक्यांतील एकूण २७००० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे. मूल्यमापनासाठी १२ जिल्ह्यांमधून यादृच्छिक पध्दतीने कमाल, किमान व मध्यम लाभार्थी असलेले असे तीन तालुके निवडण्यात आले. सदरच्या तालुक्यातील एकूण लाभार्थींच्या यादीमधून यादृच्छिक पध्दतीने १० टक्के लाभार्थींची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात

आली. ज्या जिल्ह्यांमध्ये तीनपेक्षा कमी तालुक्यांना योजनेचा लाभ देण्यात आलेला आहे असे सर्व तालुके सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले आहेत. याप्रमाणे १२ जिल्ह्यांमधून कमाल, किमान व मध्यम लाभार्थी असलेले एकूण २९ तालुके सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले.

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या २९ तालुक्यांमध्ये एकूण १७२७३ लाभार्थ्यांना योजनेचा लाभ देण्यात आला होता. एकूण १२ जिल्ह्यांपैकी अमरावती जिल्हा बगळता उर्वरीत ११ जिल्ह्यांमधून एकूण लाभार्थीपैकी १० टक्के लाभार्थींची तर अमरावती जिल्ह्यांमध्ये एकूण लाभार्थींची संख्या जास्त असल्याने एकूण लाभार्थीपैकी ३ टक्के लाभार्थींची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात आली. अशा प्रकारे २९ तालुक्यांमधील एकूण लाभ दिलेल्या १७२७३ लाभार्थीपैकी ११२२ लाभार्थींची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात आली. यापैकी १०९९ लाभार्थ्यांची माहिती प्राप्त झाली आहे. अप्राप्त माहितीमध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील केळापूर तालुक्याचा समावेश आहे. या १०९९ लाभार्थ्यांच्या सर्वेक्षणातून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे काढण्यात आलेले निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

जिल्हा निहाय व वर्षानिहाय एकूण लाभ दिलेले लाभार्थी

सन २००६-०७ व २००७-०८ या मूल्यमापन कालावधीत राज्यातील एकूण १२ आदिवासी जिल्ह्यांमधून एकूण २७,००० लाभार्थी योजनेत सहभागी झाले होते. जिल्हानिहाय एकूण सहभागी लाभार्थी संख्येची आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की सर्वात जास्त लाभार्थी अमरावती जिल्ह्यामधून ९००० लाभार्थी (३३ टक्के), त्या खालोखाल नाशिक जिल्ह्यामधून ३८२५ लाभार्थी (१४ टक्के), ठाणे जिल्ह्यामधून २७०० लाभार्थी (१० टक्के) सहभागी झाले होते, तर सर्वात कमी लाभार्थी जळगाव जिल्ह्यामधून ५४० लाभार्थी (२ टक्के), नांदेड जिल्ह्यामधून ८१० लाभार्थी (३ टक्के) तर अहमदनगर जिल्ह्यामधून ९४५ लाभार्थी (३ टक्के) सहभागी झाले होते.

सन २००६-०७ मध्ये एकूण १५००० (५६ टक्के) तर सन २००७-०८ मध्ये एकूण १२००० (४४ टक्के) लाभार्थी सहभागी झाले होते. सन २००६-०७ व २००७-०८ या दोन्ही आर्थिक वर्षासाठी प्रतिवर्ष एकूण ३०.०० लाख रुपये तरतूद होती तसेच सन २००६-०७ मध्ये प्रति लाभार्थी २००/- ची तरतूद असल्यामुळे या वर्षी एकूण १५००० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला, तर सन २००७-०८ मध्ये प्रती लाभार्थी असलेली तरतूद २००/- वरून २५०/- करण्यात आल्यामुळे या वर्षी एकूण १२००० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे.

मूल्यमापनासाठी निवडलेल्या लाभार्थ्यांच्या सर्वेक्षणावर आधारित निष्कर्ष

मूल्यमापन करण्यासाठी ठाणे जिल्ह्यामधून ६० लाभार्थी, पुणे - १०४ लाभार्थी, अहमदनगर - ९४ लाभार्थी, नाशिक- १३६ लाभार्थी, धुळे - १८० लाभार्थी, नंदुरबार - ६२ लाभार्थी, जळगाव - ५४ लाभार्थी, नांदेड - २८ लाभार्थी, अमरावती - २५९ लाभार्थी, यवतमाळ - १८ लाभार्थी, चंदपूर - ३६ लाभार्थी तर गडचिरोली जिल्ह्यातून ६७ लाभार्थी सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले. सर्वेक्षण केलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ४७८ (४३ टक्के) लाभार्थी हे सन २००६-०७ मध्ये तर उर्वरित ६२१ (५७ टक्के) लाभार्थी हे सन २००७-०८ मध्ये सहभागी झाले असल्याचे दिसून येते.

सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांमध्ये १०६६ (९७ टक्के) लाभार्थी हे आदिवासी समाजातील तर उर्वरित ३३ (३ टक्के) हे बिगर आदिवासी समाजातील असल्याचे दिसून येते. बिगर आदिवासी लाभार्थींमध्ये ठाणे जिल्ह्यातील १, धुळे जिल्ह्यातील १६, गडचिरोली जिल्ह्यातील ४, तर नाशिक जिल्ह्यातील १२ अशा ३३ लाभार्थ्यांचा समावेश आहे. यावरून या चार जिल्ह्यांमध्ये लाभार्थी निवड करताना मार्गदर्शक सुचनांचा अवलंब केला नसल्याचे निदर्शनास येते.

सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ४७३ लाभार्थी (४३ टक्के) अशिक्षित, ६३१ लाभार्थी (५७ टक्के) साक्षर, ४ लाभार्थी (० टक्के) पदवीधारक असल्याचे निदर्शनास येते. यावरून असे दिसून येते की, या योजनेमध्ये सहभागी होणाऱ्यांमध्ये साक्षर लाभार्थ्यांचे प्रमाण जास्त असले तरी पूर्णतः अशिक्षित असलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या देखील जास्त आहे.

अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये एकूण लाभार्थ्यांपैकी साक्षर असणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. तसेच अहमदनगर जिल्ह्याच्या खालोखाल अमरावती, धुळे व पुणे या जिल्ह्यांमध्ये साक्षरांचे प्रमाण बऱ्यापैकी असल्याचे दिसून येते तर ठाणे जिल्ह्यामध्ये सहभागी लाभार्थ्यांपैकी साक्षर असणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे.

सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील एकूण व्यक्तींची संख्या ६१६७ असून त्यामध्ये १९८७ (३६ टक्के) पुरुष असून २००० (३६ टक्के) स्त्रीया तर उर्वरित २१८० (३६ टक्के) मुले असल्याचे दिसून येते. मूल्यमापनासाठी निवडलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थींचे एकूण जमीन धारण क्षेत्र १५८६.३१ हे असून त्यापैकी लागवडीलायक क्षेत्र १३८३.३० हे. (८७ टक्के) असून उर्वरित २०२.९९ हे. (१३ टक्के) कायम पडक्षेत्र असल्याचे आढळून आले. तसेच सर्व लाभार्थींचे स्वतःचे घर असल्याचे निदर्शनास येते.

लाभार्थीच्या मुख्य व्यवसायाविषयी माहिती घेतली असता १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ९०६ (८२ टक्के) लाभार्थींचे शेती हेच मुख्य उदरनिर्वाहाचे साधन असून उर्वरित १९३ (१८ टक्के) लाभार्थी हे शेती शिवाय इतर जोडव्यवसाय व शेतीपूरक व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असल्याचे निदर्शनास येते. शेतीपूरक व्यवसायांमध्ये शेतमजुरी, शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय, कोंबडी पालन, तर इतर व्यवसायांमध्ये लोहार / सुतार काम, पानटपरी, जंगली उपज गोळा करणे इत्यादी व्यवसायांचा समावेश आहे.

सर्वेक्षण केलेल्या लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या आरोग्याविषयी माहिती घेतली असता २६४ लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्ती तात्पुरते आजरी, ६ लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्ती कायम आजारी तर ८२९ लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्ती या निरोगी असल्याची माहिती लाभार्थ्यांकडून प्राप्त झाली. सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांना योजनेंतर्गत परसबागेत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाल्याचा आहारात समावेश केल्याने आरोग्यावर झालेला परिणाम याविषयी विचारले असता ४५१ (४१ टक्के) लाभार्थ्यांनी आरोग्यावर साधारण परिणाम झाल्याचे, ६४६ (५९ टक्के) लाभार्थ्यांनी चांगला परिणाम झाल्याचे तर फक्त २ (० टक्के) लाभार्थ्यांनी आरोग्यावर काहीही परिणाम न झाल्याचे मत व्यक्त केले.

सर्वेक्षणावेळी लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्ती कुपोषित आहेत काय? याबाबत माहिती घेतली असता १०९९ लाभार्थींपैकी फक्त ३३ (३ टक्के) लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्ती कुपोषित असल्याचे दिसून आले. जिल्हानिहाय माहिती घेतली असता धुळे, नंदुरबार, चंद्रपूर, गडचिरोली व नाशिक या ५ जिल्ह्यांमधील लाभार्थींच्या कुटुंबांमधील व्यक्ती कुपोषित आहेत, तर उर्वरित ठाणे, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ या जिल्ह्यांमधील लाभार्थींच्या कुटुंबातील व्यक्ती कुपोषित नसल्याचे दिसून येते.

परसबागेत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाल्याचा आहारात समावेश केल्याने कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले काय? याबाबत विचारणा केली असता सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांपैकी १०९५ (९९.६३ टक्के) म्हणजेच जवळपास १०० टक्के लाभार्थ्यांनी योजनेचा लाभ घेतल्यानंतर कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाल्याचे मत नोंदविले. यावरून योजनेंतर्गत लागवड केलेल्या भाजीपाला व फळपिकांचा आहारात समावेश केल्यामुळे कुपोषित व्यक्तींचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते.

लाभार्थ्यांना योजनेची माहिती कोणाकडून मिळाली याविषयी लाभार्थ्यांना विचारले असता सर्व १०९९ (१०० टक्के) लाभार्थ्यांनी योजनेविषयी माहिती कृषि विभागाचे अधिकारी/कर्मचारी यांचेकडून

मिळाली असल्याचे सांगण्यात आले. यावरून सदर योजनेचा प्रचार कृषि विभागातील कर्मचारी चांगल्या प्रकारे करत असल्याचे निदर्शनास येते.

योजनेतर्गत फळझाडांमध्ये पेरू-१७७ कलमे, सिताफळ-५४०, आंबा-१४०, काजू-२५, डाळिंब-१४० तर इतर फळझाडांची २६८६ कलमे/रोपे असे एकूण ४५०८ कलमे/रोपांचे वाटप एकूण १७७३ लाभार्थ्यांना करण्यात आले होते. या १७७३ लाभार्थ्यांपैकी १७६५ म्हणजेच जवळपास १०० टक्के लाभार्थ्यांनी पुरवठा करण्यात आलेल्या कलमे/रोपांची लागवड केली असल्याचे दिसून आले. तसेच भाजीपालामध्ये शेवगा, मेथी, पालक, गवार, भेंडी, कारले, दोडका व इतर भाजीपाल्यांचे एकूण २४८ किलो बियाण्यांचा ३७०० लाभार्थ्यांना पुरवठा करण्यात आला असून त्यापैकी ३६४५ (९९ टक्के) लाभार्थ्यांनी पुरवठा केलेल्या भाजीपाल्याची लागवड केली आहे.

सर्वेक्षण केलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी १०७२ (९८ टक्के) लाभार्थ्यांनी योजनेतर्गत पुरवठा केलेल्या फळझाडे / भाजीपाला यांची लागवड घराभोवती असलेल्या परसबागेत केली तर उर्वरीत २७ (२ टक्के) लाभार्थ्यांनी शेतात केली असल्याचे सांगितले. परसबागेत लागवड केलेली फळझाडे व भाजीपाला जगविण्यासाठी १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ६५१ (५९ टक्के) लाभार्थी सांडपाण्याचा, ३९६ (३६ टक्के) लाभार्थी वापरावयाचे पाणी तर ५२ (५ टक्के) लाभार्थी इतर पाण्याच्या स्रोत यांचा वापर करत असल्याचे निदर्शनास आले.

योजनेतर्गत पुरवठा करण्यात आलेली फळझाडे सर्वेक्षणा वेळी जिवंत आहेत का? असे लाभार्थ्यांना विचारले असता फक्त ४५१ (४१ टक्के) लाभार्थ्यांकडेच लागवड केलेली फळझाडे सद्यस्थितीत जिवंत असल्याचे निदर्शनास आले. ज्या लाभार्थ्यांकडे फळझाडे सद्यस्थितीत जिवंत नाहीत अशा लाभार्थ्यांना त्याची कारणे विचारली असता २३३ (३६ टक्के) लाभार्थ्यांनी पाण्याचा अभाव, ५३ (८ टक्के) लाभार्थ्यांनी गुरांपासून उपद्रव, ४५ (७ टक्के) लाभार्थ्यांनी रोग व किडींचा प्रादुर्भाव तर ३४९ (५४ टक्के) लाभार्थ्यांनी इतर कारणे असल्याचे सांगितले.

योजनेतर्गत फळझाडे व भाजीपाला पिकांच्या कलमे/रोपे/बियाणे यांसोबत लागवड साहित्यामध्ये औजारांचा पुरवठा करण्यात येतो. पुरवठा करण्यात आलेल्या औजारांची माहिती घेतली असता सर्वेक्षण केलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ३१८ लाभार्थ्यांना खुरपे, २०७ लाभार्थ्यांना टिकाव, ४५ लाभार्थ्यांना सिकेटर, ३६१ लाभार्थ्यांना फावडे, २५३ लाभार्थ्यांना विळा, ३६५ लाभार्थ्यांना कुदळ, २२७ लाभार्थ्यांना इतर अवजारे यांचा पुरवठा करण्यात आल्याचे दिसून आले.

योजनेंतर्गत लागवड करण्यात आलेल्या फळझाडे व भाजीपाला यांपासून मिळालेल्या उत्पादनाचा वापर सर्वेक्षण केलेले सर्वच लाभार्थी हे स्वतःसाठी करत असल्याचे तर १४१ लाभार्थी हे सदर उत्पादनाची विक्री करत असल्याचे निदर्शनास आले.

योजनेविषयी कृषि विभागातील कर्मचाऱ्यांकडून मार्गदर्शन मिळाले काय? असे लाभार्थ्यांना विचारले असता सर्वेक्षण केलेल्या सर्वच १०९९ लाभार्थ्यांनी होय असे सांगितले. सर्वच लाभार्थ्यांनी कृषि खात्यातील अधिकारी/कर्मचारी यांच्याकडून मार्गदर्शन मिळाल्याचे सांगितले. यावरून कृषि खात्यातील क्षेत्रीय स्तरावरील अधिकारी/कर्मचारी वर्ग योजनेच्या मार्गदर्शनाचे काम चांगले करत असल्याचे निदर्शनास येते.

योजनेच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये लाभार्थ्यांना योजनेंतर्गत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाला यांचे खाद्यपदार्थ तयार करणे बाबत ग्रामस्तरावर प्रशिक्षण देणेबाबत सूचित करण्यात आले आहे. सर्वेक्षण करण्यात आलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी १०८६ (९९ टक्के) लाभार्थ्यांनी असे प्रशिक्षण मिळाले असल्याचे सांगितले.

क्षेत्रीय स्तरावर सदर योजनेची तपासणी जवळपास मार्गदर्शक सूचनेमधील विहित टक्केवारीनुसार झाली असल्याचे निदर्शनास येते. परंतु जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी व कृषि पर्यवेक्षक स्तरावर तपासणी कमी प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. कृषि पर्यवेक्षक स्तरावर १०० टक्के तपासणी होणे गरजेचे असताना प्रत्यक्षात मात्र ७३ टक्के तर जिल्हा स्तरावर १ टक्के तपासणी गरजेची असताना प्रत्यक्षात ०.४ टक्के तपासणी झाल्याचे निदर्शनास आले. जिल्हानिहाय तपासणीची स्थिती पाहता जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी स्तरावरील तपासणी फक्त अमरावती जिल्ह्यामध्येच झाल्याचे दिसते तर उपविभागीय कृषि अधिकारी स्तरावरील तपासणी फक्त पुणे व अमरावती या दोनच जिल्ह्यामध्ये झाल्याचे दिसून येते. उर्वरीत जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी व उपविभागीय कृषि अधिकारी तपासणी करण्यामध्ये निष्पत्ती असल्याचे दिसून येते. तर नंदुरबार, अहमदनगर, चंद्रपूर, गडचिरोली, नाशिक या पाच जिल्ह्यांमध्ये तालुका कृषि अधिकारी यांनी तपासणी केलेली नाही. तसेच नंदुरबार, चंद्रपूर व नाशिक या तीन जिल्ह्यांमध्ये मंडल कृषि अधिकाऱ्यांसारख्या जबाबदार अधिकाऱ्यांनी सदर योजनेची तपासणी केली नसल्याचे निष्पत्ती होते. यावरून असे दिसून येते की, राज्यामधील एकूण आकडेवारी वरून तपासणीची स्थिती समाधानकारक दिसत असली तरी काही जिल्ह्यांमध्ये मात्र तपासणी विषयी उदासीनता दिसून येते.

लाभार्थींकडून योजनेविषयी सूचना मागविण्यात आल्या असता पुढीलप्रमाणे सूचना प्राप्त झाल्या आहेत. १) फवारणीसाठी छोटा स्प्रे पंप मिळावा २) खते, रोग व किडनाशके मिळावीत ३) कुपोषण मुक्तीसाठी सदर कार्यक्रम व्यापक प्रमाणात घेण्यात यावा ४) कलमे व रोपे पावसाळ्यापूर्वी द्यावीत ५) प्रत्येक वर्षी पावसाळ्यात भाजीपाला बियाणे पुरविल्यास दूर्गम भागातील आदिवासी शेतकऱ्यांना पोषक आहार मिळण्यास मदत होईल.

सदर योजना राबविण्याच्या क्षेत्रीय अधिकारी/कर्मचाऱ्यांकडून योजने विषयी अभिप्राय मागविला असता अधिकारी / कर्मचाऱ्यांकडून पुढील अभिप्राय प्राप्त झाले.

१) निविष्ठा वेळेत प्राप्त व्हाव्यात २) अनुदान वाढ करावी ३) सदर योजना आदिवासी पट्ट्यातील इतर जातीच्या लाभार्थींना मिळावी ४) खते व रोगकिड प्रतिबंधक औषधे पुरविल्यास योजनेचा उद्देश चांगल्या प्रकारे साध्य होईल ५) सदर योजना चांगली असून आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उपयुक्त आहे. योजनेमुळे आदिवासी भागातील लाभार्थींना सकस व पोषक आहार उपलब्ध झाला व काही प्रमाणात मालाची विक्री करून आर्थिक फायदा झाला ६) सदर योजना कुपोषण दूर करण्यास लाभदायक आहे. त्यामुळे योजनेची व्याप्ती वाढवावी म्हणजे मोठ्या प्रमाणात आदिवासी कुटुंबांना लाभ देणे शक्य होईल ७) फळझाडांची कलमे अधिक देण्यात यावी.

सदर योजना आदिवासी भागामधील कुपोषणचे प्रमाण कमी करण्यासाठी अत्यंत उपयोगी असल्यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना यापुढेही चालू ठेवण्याची शिफारस करण्यात येत आहे.

प्रकरण-१

पार्श्वभूमी व मार्गदर्शक सूचना

प्रकरण -१

पार्श्वभूमी व मार्गदर्शक सूचना

पार्श्वभूमी :-

राज्यातील आदिवासी भागात कुपोषणाचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांचे आहारात जीवनसत्व व इतर आवश्यक पोषकद्रव्ये उपलब्ध होण्याच्या हेतूने या कुपोषित भागासाठी पौष्टिक आहार योजना तयार करण्यात आली आहे. परसबागेत उपयुक्त फळे व भाजीपाल्याचा समावेश करून आहार अन्नद्रव्याच्या दृष्टीने परिपूर्ण करता येणे शक्य होईल यास्तव राज्यातील १२ जिल्ह्यांमधील आदिवासी भागातील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्याच्या उद्देशाने पौष्टिक आहार निर्माण करण्यासाठी आदिवासी कुटुंबाच्या घराभोवती असलेल्या परसबागेत विशिष्ट भाजीपाला व फळांची निवड करून लागवड करण्यास प्रोत्साहन देण्याची फळझाड व भाजीपाला लागवडीची योजना राज्यात सन २००३-०४ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजना राज्यातील ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगांव, अहमदनगर, नांदेड, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर व अमरावती या जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येते.

या योजनेतर्गत फळझाडे व भाजीपाल्याची कलमे / रोपे ही शासकीय अथवा नोंदणीकृत खाजगी रोपवाटिकांमधून पुरविण्यात येतात. तसेच बियाणे कृषि विद्यापीठ, राष्ट्रीय बीज निगम, राज्य बियाणे महामंडळ यांचेकडून उपलब्ध करून देण्यात येतात तर औजारांमध्ये खुरपी, फावडे, टिकाव व फावडे एकत्रित असलेले अवजार या बाबींचा समावेश असून यापैकी २ अवजारांचा संच महाराष्ट्र कृषि उद्योग विकास महामंडळ / महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ / महाराष्ट्र राज्य पणन संघ यांचेकडून खरेदी करून पुरवठा करण्यात येतो.

मार्गदर्शक सूचना

लाभार्थी निवडीचा निकष :-

राज्यातील १२ जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी क्षेत्रातील ज्या कुपोषणग्रस्त गावांमधील आदिवासी कुटुंबाकडे शेतजमीन किंवा परसबाग उपलब्ध असेल अशा आदिवासी लाभार्थीची निवड करण्यात यावी. मात्र यापुर्वी या योजनेचा लाभ घेतलेल्या लाभधारकांना पुन्हा लाभ देण्यात येवू नये.

कार्यक्रमांतर्गत लावावयाची फळझाडे / भाजीपाला पिके :-

या कार्यक्रमांतर्गत पेरू, पपई, शेवगा, कडीपत्ता, अळू, मेथी, लाल भेंपळा, पालक, दूधी भोपळा, मागणीनुसार इतर भाजीपाला जसे दोडका, गवार, वांगी, व इतर या पैकी फळझाडे यांची कलमे / रोपे तसेच भाजीपाला रोपे / बियाणे यांचा पुरवठा करण्यात यावा.

लाभ द्यावयाचे साहित्य व सामुग्री पुरवठा :-

सन २००६-०७ मध्ये प्रती लाभार्थी रु. ११८/- किंमतीची फळझाडे / भाजीपाला लागवड साहित्य पुरवठा, व रुपये ८२/- किंमतीच्या मर्यादेत अवजारांचा संच असे एकूण २००/- रुपयाच्या मर्यादेत लाभ देण्यात येत होता.

सन २००७-०८ पासून प्रती लाभार्थी रु. १५०/- किंमतीची फळझाडे / भाजीपाला लागवड साहित्य पुरवठा व रु. १००/- किंमतीचे अवजारांचा संच असे एकूण २५०/- च्या मर्यादेत लाभ देण्यात येत आहे.

अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा :-

सदर कार्यक्रम संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचेमार्फत राबविणेत येईल.

लाभार्थी प्रशिक्षण :-

या कार्यक्रमांतर्गत रोपांची लागवड, जोपासना, फळे काढणी, फळे व भाजीपाला यांचे खाद्य पदार्थ तयार करणे बाबत प्रशिक्षण ग्रामस्तरावर देण्यात येईल.

योजनेतर्गत तपासणी :-

योजनेतर्गत लागवड केलेल्या परसबागेची तपासणी खालील प्रमाणे रँडम पध्दतीने करणेत यावी.

१. विभागीय कृषि सहसंचालक	०.५ टक्के
२. जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी	१ टक्का
३. उपविभागीय कृषि अधिकारी	२ टक्के
४. तालुका कृषि अधिकारी	५ टक्के
५. मंडल कृषि अधिकारी	२५ टक्के
६. कृषि पर्यवेक्षक	१०० टक्के

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत भाजीपाला व फळझाडे लागवड योजनेतर्गत १२ जिल्ह्यांमधील खालील तालुक्यांचा समावेश आहे.

योजनेत समाविष्ट जिल्ह्यानिहाय तालुक्यांची माहिती

अ.क्र	जिल्हा	योजनेतर्गत समाविष्ट तालुके
१	ठाणे	१. डहाणू २. तलासरी ३. शहापूर ४. पालघर ५. वसई ६. भिवंडी ७. मुरबाड ८. मोखाडा ९. जव्हार १०. वाडा
२	पुणे	१. जुन्नर २. आंबेगाव
३	नाशिक	१. कळवण २. सुरगाणा ३. बागलाण ४. पेठ ५. दिंडोरी ६. इगतपुरी ७. नाशिक ८. त्र्यंबकेश्वर
४	धुळे	१. साक्री २. शिरपूर
५	नंदुरवार	१. तळोदा २. अक्राणी (धडगांव) ३. अक्कलकुवा ४. नवापूर ५. शहादा ६. नंदुरवार
६	जळगांव	१. चोपडा २. यावल ३. रावेत
७	अहमदनगर	१. अकोले
८	नांदेड	१. किनवट
९	यवतमाळ	१. मारगाव २. यवतमाळ ३. बाभुळगाव ४. कळंब

		५. राळेगांव ६. केळापूर ७. घाटंजी ८. पुसद ९. महागाव १०. उमरखेड
१०	गडचिरोली	१. सिरोंचा २. अहेरी ३. एटापल्ली ४. धानोरा ५. कुरखेडा ६. गडचिरोली ७. आरमोरी ८. चामोशी
११	चंद्रपूर	१. राजूरा २. गोडपिंपरी ३. मूल ४. चंद्रपूर ५. नागाभिड ६. शिंदेवाही ७. ब्रम्हपुरी ८. चिमूर ९. वरोरा १०. भद्रावती
१२	अमरावती	१. धारणी २. चिखलदरा

प्रकरण-२
मूल्यमापन कार्यपद्धती

मूल्यमापन कार्यपद्धती

सन २००३-०४ पासून आदिवासी कुटुंबाच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड ही योजना राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. सन २००६-०७ व सन २००७-०८ या कालावधीमध्ये राबविल्या गेलेल्या सदर योजनेचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे. सदर मूल्यमापनासाठी अवलंबण्यात आलेल्या कार्यपद्धतीचा सविस्तर तपशील पुढे दिला आहे.

नमुना निवड :-

सन २००६-०७ व सन २००७-०८ या कालावधीमध्ये १२ जिल्ह्यातील ६३ तालुक्यातील एकूण २७००० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे. मूल्यमापनासाठी यादृच्छिक पद्धतीने प्रत्येक जिल्ह्यातून कमाल, किमान व मध्यम लाभार्थी असलेले असे तीन तालुके निवडण्यात आले आहेत. सदरच्या तालुक्यातील एकूण लाभार्थींच्या यादीमधून यादृच्छिक पद्धतीने १० टक्के लाभार्थींची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात आली. ज्या जिल्ह्यांमध्ये तीनपेक्षा कमी तालुक्यांना योजनेचा लाभ देण्यात आलेला आहे असे सर्व तालुके सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले आहेत. याप्रमाणे १२ जिल्ह्यांमधून कमाल, किमान व मध्यम लाभार्थी असलेले एकूण २९ तालुके सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले. पुणे, अहमदनगर, नांदेड व अमरावती या ४ जिल्ह्यांमध्ये तीन पेक्षा कमी तालुक्यांना लाभ देण्यात आल्यामुळे ते सर्वच तालुके सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले आहेत.

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या २९ तालुक्यांमध्ये एकूण १७२७३ लाभार्थ्यांना योजनेचा लाभ देण्यात आला होता. एकूण १२ जिल्ह्यांपैकी अमरावती जिल्हा वगळता उर्वरीत ११ जिल्ह्यांमधून एकूण लाभार्थींपैकी १० टक्के लाभार्थींची तर अमरावती जिल्ह्यांमध्ये एकूण लाभार्थींची संख्या जास्त असल्याने एकूण लाभार्थींपैकी ३ टक्के लाभार्थींची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात आली. अशा प्रकारे २९ तालुक्यांमधील एकूण लाभ दिलेल्या १७२७३ लाभार्थींपैकी ११२२ लाभार्थींची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात आली. यापैकी १०९९ लाभार्थींची माहिती प्राप्त झाली आहे. अप्राप्त माहितीमध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील केळापूर तालुक्याचा समावेश आहे.

जिल्हानिहाय सर्वेक्षणासाठी निवडलेले तालुके

अ. क्र.	जिल्हा	योजनेत सहभागी एकूण लाभार्थी (२००६-०७ व २००७-०८)	निवडलेले तालुके वर्ष २००६-०७ व २००७-०८					माहिती प्राप्त लाभार्थी संख्या
			कमाल लाभार्थी संख्या	किमान लाभार्थी संख्या	मध्यम लाभार्थी संख्या	एकूण लाभार्थी	सर्वेक्षणासाठी १०% लाभार्थी	
१	ठाणे	२७००	शहापूर-२५०	तलासरी-१५०	वाडा-२००	६००	६०	६०
२	पुणे	१०८०	आंबेगाव-५४०	जुन्नर-५००	-	१०४०	१०४	१०४
३	नाशिक	३८२५	त्र्यंबकेश्वर-५६७	नाशिक-३५०	इगतपूरी-४५०	१३६७	१३७	१३७
४	धुळे	२०२५	साक्री-९००	शिरपूर-९००	-	१८००	१८०	१८०
५	नंदुरबार	१३५०	तळोदा-३८०	नंदुरबार-६०	अक्रणी-१७५	६१५	६२	६२
६	जळगांव	५४०	राखेर-२२५	यावल-१३५	चोंपडा-१८२	५४२	५४	५४
७	अहमदनगर	९४५	अकोले-९४५	-	-	९४५	९४	९४
८	नांदेड	८१०	किनवट-२८०	-	-	२८०	२८	२८
९	यवतमाळ	१३५०	केळापूर-२३०	आरणे-४०	यवतमाळ-१४०	४१०	४१	४८
१०	गडचिरोली	२०२५	अहेरी-२२६	गडचिरोली-२२४	धानोरा-२२४	६७४	६७	६७
११	चंद्रपूर	१३५०	मूल-१४०	वरोरा-१००	शिंदेवाही-१२०	३६०	३६	३६
१२	अमरावती	९०००	धारणी-४३२०	चिखलदरा-४३२०	-	८६४०	२५९ (३%)	२५९ (३%)
एकूण		२७०००	-	-	-	१७२७३	११२२	१०९९

मूल्यमापनाचा उद्देश :-

१. आदिवासी कुटुंबाच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड या योजनेतून लाभ दिल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आरोग्यावर काय परिणाम झाला? हे अभ्यासणे.
२. योजनेच्या माध्यमातून आदिवासी शेतकऱ्यांना आहारात जीवसत्त्व व इतर आवश्यक पोषक द्रव्ये उपलब्ध करून दिल्यामुळे त्यांच्यामधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले आहे काय? हे अभ्यासणे.
३. योजनेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी लाभार्थींकडून सूचना तसेच योजना राबविणाऱ्या अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना आलेल्या अडचणी जाणून घेणे व त्यानुसार शिफारसी करणे.

मूल्यमापन पद्धती :-

१. मूल्यमापनासाठी रँडमने निवडलेल्या लाभार्थ्यांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी पाहणी पत्रक व संकलन तक्ते तयार करण्यात आले.
२. सर्व जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी कार्यालयामधील संबंधित विषय हाताळणारे तंत्र अधिकारी यांना कृषि आयुक्तालय स्तरावर प्रशिक्षण देवून पाहणीपत्रक व संकलन तक्त्यांचे वाटप करण्यात आले.
३. जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी कार्यालयातील तंत्र अधिकाऱ्यांनी तालुका स्तरावरील संबंधित कर्मचाऱ्यांकडून सर्वेक्षण करून घेवून सदर पाहणीपत्रकांमधील माहिती संकलीत केली. तालुकास्तरीय कर्मचाऱ्यांनी सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांच्या प्रत्यक्ष मूलाखती घेवून सदर पाहणीपत्रकांमध्ये माहिती नोंदविलेली आहे.
४. जिल्हा स्तरावरून प्राप्त माहितीचे संकलन करून माहितीचे पृथःकरण, विश्लेषण व अहवाल लेखनाचे काम सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्ष, कृषि आयुक्तालय, पुणे येथे करण्यात आले आहे.

प्रकरण-३

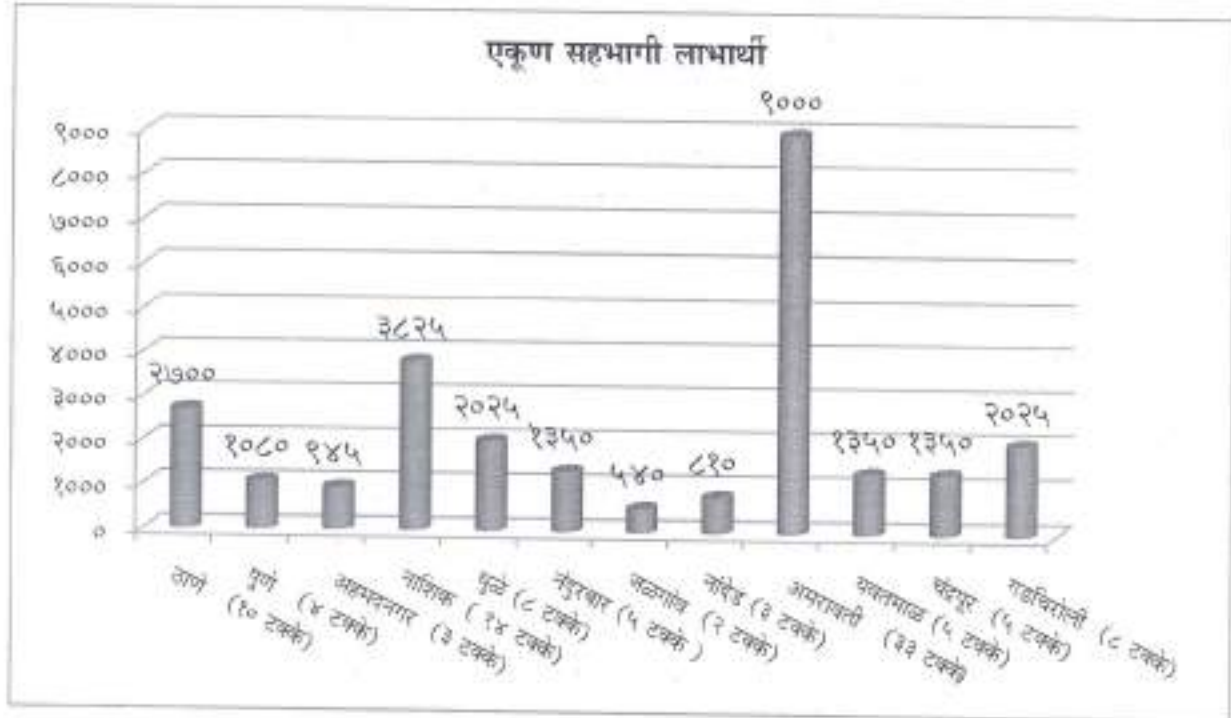
मूल्यमापनावर आधारीत निष्कर्ष

प्रकरण-३

मूल्यमापनावर आधारित निष्कर्ष

निष्कर्ष भाग १ - जिल्हानिहाय व वर्षानिहाय एकूण लाभार्थी संख्या

१. जिल्हानिहाय एकूण सहभागी लाभार्थी

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड या योजनेतर्गत सन २००६-०७ व २००७-०८ या मूल्यमापन कालावधीत राज्यातील एकूण १२ आदिवासी जिल्ह्यांमधून एकूण २७,००० लाभार्थी योजनेत सहभागी झाले होते. जिल्हानिहाय एकूण सहभागी लाभार्थी संख्येची आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की सर्वात जास्त लाभार्थी अमरावती जिल्ह्यामधून ९००० लाभार्थी (३३ टक्के), त्याखालोखाल नाशिक जिल्ह्यामधून ३६२४ लाभार्थी (१४ टक्के), ठाणे जिल्ह्यामधून २१९०० लाभार्थी (१० टक्के) सहभागी झाले होते, तर सर्वात कमी लाभार्थी जळगाव जिल्ह्यामधून ४८० लाभार्थी (२ टक्के), नांदेड जिल्ह्यामधून ६१० लाभार्थी (३ टक्के) तर अहमदनगर जिल्ह्यामधून ९८४ लाभार्थी (३ टक्के) सहभागी झाले होते.

२. वर्षनिहाय एकूण सहभागी लाभार्थी संख्या :-

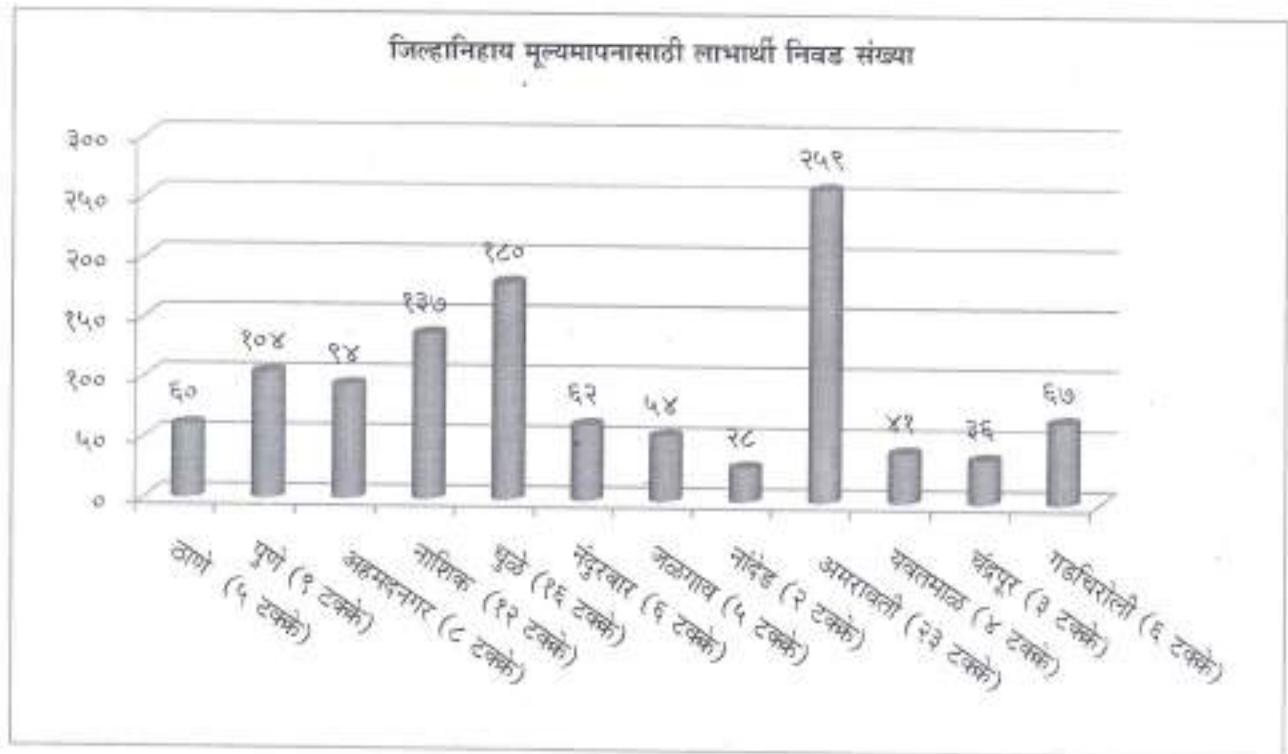
सदर योजनेमध्ये सन २००६-०७ पव २००७-०८ या मूल्यमापन कालावधीमध्ये सहभागी झालेल्या एकूण लाभार्थी संख्येचा आढावा घेतला असता सन २००६-०७ मध्ये एकूण १५००० (५६ टक्के) तर सन २००७-०८ मध्ये एकूण १२००० (४४ टक्के) लाभार्थी सहभागी झाले होते. सन २००६-०७ व २००७-०८ या दोन्ही आर्थिक वर्षासाठी प्रतिवर्ष एकूण ३०.०० लाख रुपये तरतूद होती तसेच सन २००६-०७ मध्ये प्रति लाभार्थी २००/- ची तरतूद असल्यामुळे या वर्षी एकूण १५००० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला, तर सन २००७-०८ मध्ये प्रती लाभार्थी असलेली तरतूद २००/- वरून २५०/- करण्यात आल्यामुळे या वर्षी एकूण १२००० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे.

निष्कर्ष भाग २

मूल्यमापनासाठी निवडलेल्या लाभार्थ्यांच्या सर्वेक्षणावर आधारित निष्कर्ष

सन २००६-०७ व सन २००७-०८ या मूल्यमापन कालावधी मध्ये एकूण सहभागी झालेल्या २७,००० लाभार्थ्यांपैकी एकूण ११२२ लाभार्थ्यांची सर्वेक्षणासाठी यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली होती. यापैकी एकूण १०९९ लाभार्थ्यांची माहिती प्राप्त झाली असून, यवतमाळ जिल्ह्यातील केळापूर (पांढरकवडा) तालुक्यातील २३ लाभार्थ्यांची माहिती प्राप्त होवू शकली नाही. या १०९९ लाभार्थ्यांच्या सर्वेक्षणातून प्राप्त माहितीच्या आधारे प्राप्त झालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. जिल्हानिहाय मूल्यमापनासाठी लाभार्थी निवड संख्या :-

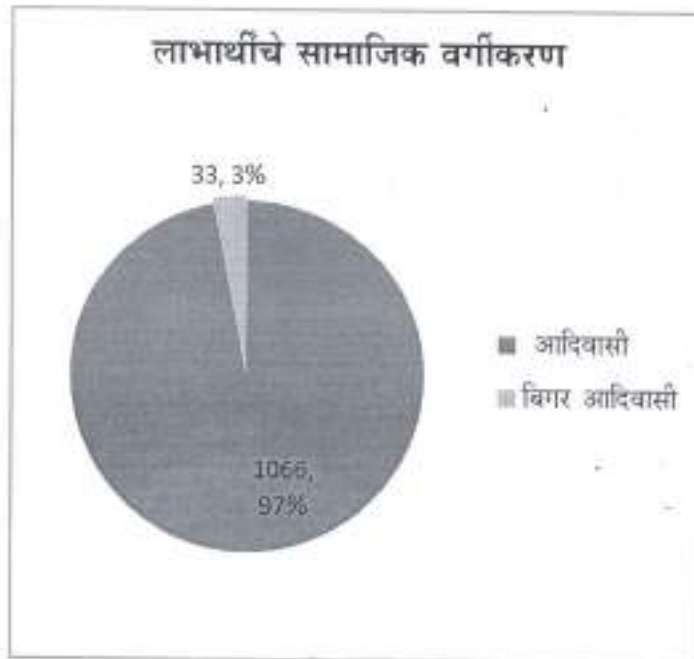
मूल्यमापन कालावधीमध्ये योजनेचा लाभ दिलेल्या १२ जिल्ह्यांमधील सर्वात जास्त, मध्यम व सर्वात कमी प्रमाणात लाभ दिलेले असे तीन तालुके निवडण्यात आले व अशा तालुक्यांमधील एकूण लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांपैकी १० टक्के लाभार्थी सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले. सोबत दिलेल्या तक्त्याप्रमाणे, ठाणे जिल्ह्यामधून ६० लाभार्थी, पुणे - १०४ लाभार्थी, अहमदनगर - ९४ लाभार्थी

नाशिक- १३६ लाभार्थी, धुळे - १८० लाभार्थी, नंदुरबार - ६२ लाभार्थी, जळगाव - ५४ लाभार्थी, नांदेड - २८ लाभार्थी, अमरावती - २५९ लाभार्थी, यवतमाळ - १८ लाभार्थी, चंद्रपूर - ३६ लाभार्थी तर गडचिरोली जिल्ह्यातून ६७ लाभार्थी सर्वेक्षणासाठी निवडण्यात आले.

२. सहभागी वर्ष :-

सर्वेक्षण केलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ४७८ (४३ टक्के) लाभार्थी हे सन २००६-०७ मध्ये तर उर्वरित ६२१ (५७ टक्के) लाभार्थी हे सन २००७-०८ मध्ये सहभागी झाले असल्याचे दिसून येते.

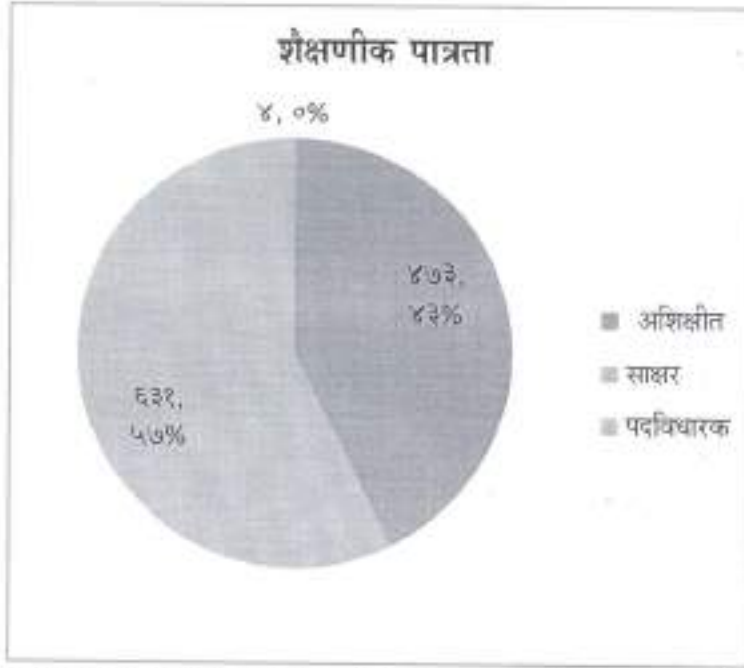
३. लाभार्थ्यांचे सामाजिक वर्गीकरण :-

सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांमध्ये १०६६ (९७ टक्के) लाभार्थी हे आदिवासी समाजातील तर उर्वरित ३३ (३ टक्के) हे बिगर आदिवासी समाजातील असल्याचे दिसून येते. बिगर आदिवासी लाभार्थींमध्ये ठाणे जिल्ह्यातील १, धुळे जिल्ह्यातील १६, गडचिरोली जिल्ह्यातील ४, तर नाशिक जिल्ह्यातील १२ अशा ३३ लाभार्थ्यांचा समावेश आहे. यावरून या चार

जिल्ह्यांमध्ये लाभार्थी निवड करताना मार्गदर्शक सूचनांचा अवलंब केला नसल्याचे निदर्शनास येते.

४. शैक्षणिक पात्रता :-

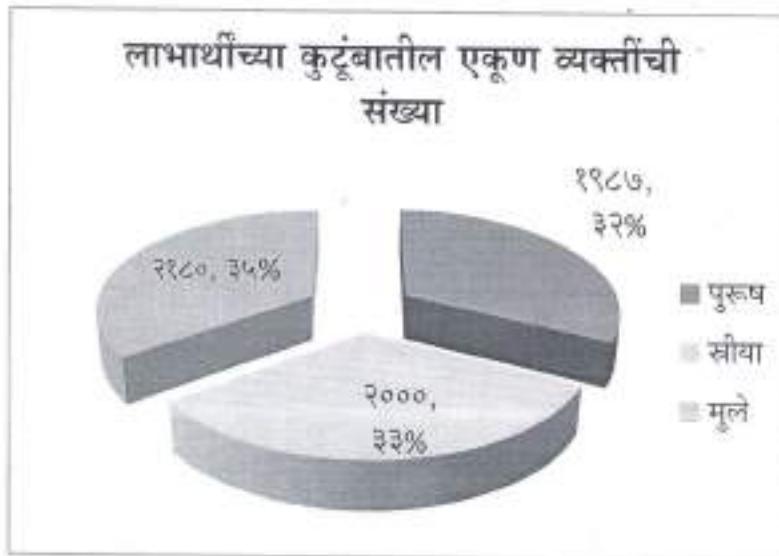

सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ४७३ लाभार्थी (४३ टक्के) अशिक्षित, ४३१ लाभार्थी (५७ टक्के) साक्षर, ४ लाभार्थी (० टक्के) पदविधारक असल्याचे निदर्शनास येते. यावरून असे दिसून येते की, या योजनेमध्ये सहभागी होणाऱ्यांमध्ये साक्षर लाभार्थ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.

अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये एकूण

लाभार्थ्यांपैकी साक्षर असणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. तसेच अहमदनगर जिल्ह्याच्या खालोखाल अमरावती, धुळे व पुणे या जिल्ह्यांमध्ये साक्षरांचे प्रमाण बऱ्यापैकी असल्याचे दिसून येते. तर ठाणे जिल्ह्यामध्ये सहभागी लाभार्थ्यांपैकी साक्षर असणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे.

५. लाभार्थीच्या कुटुंबातील एकूण व्यक्तींची संख्या :-

सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील एकूण व्यक्तींची संख्या ६१६७ असून त्यामध्ये १९६७ (३२ टक्के) पुरुष असून २००० (३३ टक्के) स्त्रीया तर उर्वरित २१६० (३४ टक्के) मुले असल्याचे दिसून येते.

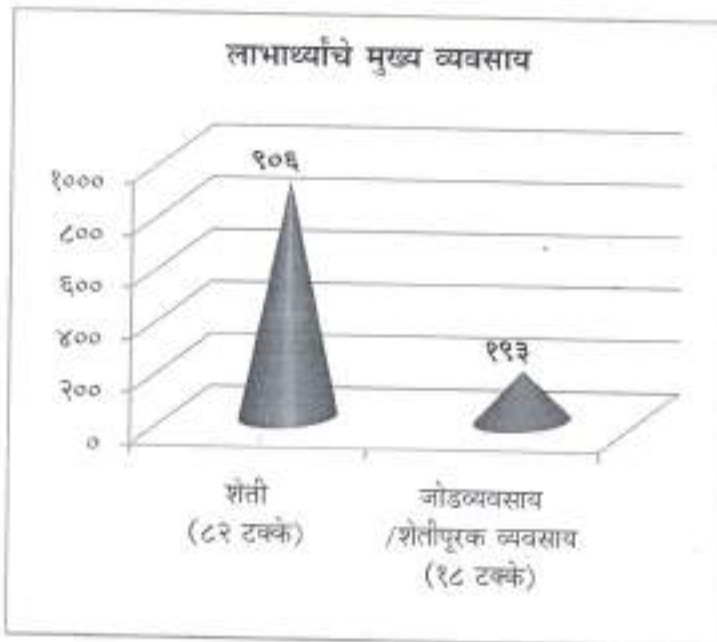

१. लाभार्थीचे जमीन धारण क्षेत्र :-

मूल्यमापनासाठी निवडलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थींचे एकूण जमीन धारण क्षेत्र १५८६.३१ हे असून त्यापैकी लागवडीलायक क्षेत्र १३८३.३० हे. (८७ टक्के) असून उर्वरित २०२.९९ हे. (१३ टक्के) कायम पडक्षेत्र असल्याचे आढळून आले. तसेच सर्व लाभार्थींचे स्वतःचे घर असल्याचे निदर्शनास येते.

लाभार्थी समूहाचे एकूण जमीन धारण क्षेत्र (हे.)		
लागवडी लायक क्षेत्र	कायम पडक्षेत्र	एकूण क्षेत्र
१३८३.३०	२०२.९९	१५८६.३१
८७ टक्के	१३ टक्के	

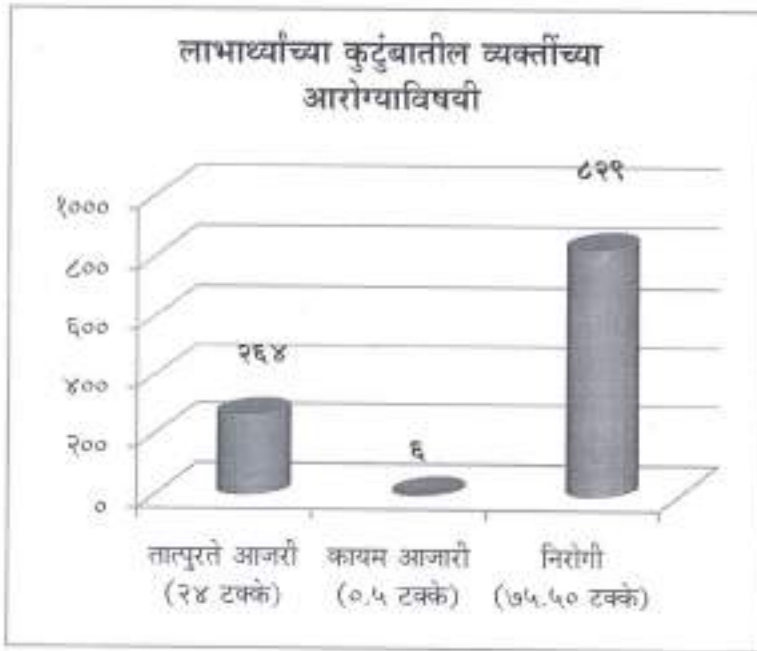
२. लाभार्थ्यांचे मुख्य व्यवसाय :-

लाभार्थींच्या मुख्य व्यवसायाविषयी माहिती घेतली असता १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ९०६ (८२ टक्के) लाभार्थींचे शेती हेच मुख्य उदरनिर्वाहाचे साधन असून उर्वरित १९३ (१८ टक्के) लाभार्थी हे शेती शिवाय इतर जोडव्यवसाय व शेतीपूरक व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असल्याचे निदर्शनास येते.

शेतीपूरक व्यवसायांमध्ये शेतमजुरी, शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय, कोंबडी पालन तर इतर व्यवसायांमध्ये लोहार / सुतार काम, पानटपरी, जंगली उपज गोळा करणे इत्यादी व्यवसायांचा समावेश आहे.

३. लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या आरोग्याविषयी माहिती :-

सर्वेक्षण केलेल्या लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या आरोग्याविषयी माहिती घेतली असता २६४ लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्ती तात्पुरते आजरी, ६ लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्ती कायम आजारी तर ६२९ लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्ती या निरोगी असल्याची माहिती लाभार्थ्यांकडून प्राप्त झाली.

४. कुपोषणाचे प्रमाण :-

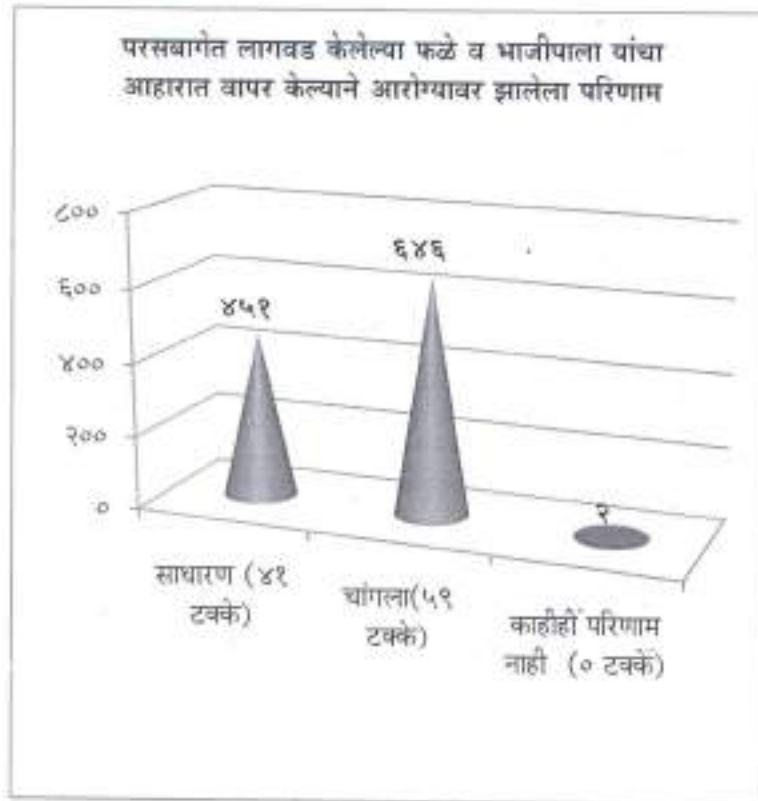
एकूण लाभार्थी संख्या -
१०९९

सर्वेक्षणावेळी लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्ती कुपोषित आहेत काय? याबाबत माहिती घेतली असता १०९९ लाभार्थ्यांपैकी फक्त ३३ (३ टक्के) लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्ती कुपोषित असल्याचे दिसून आले. जिल्हानिहाय माहिती घेतली असता धुळे, नंदुरबार, चंद्रपूर, गडचिरोली व नाशिक या ५

जिल्ह्यांमधील लाभार्थ्यांच्या कुटुंबांमधील व्यक्ती कुपोषित आहेत, तर उर्वरित ठाणे, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ या जिल्ह्यांमधील लाभार्थ्यांच्या घरातील व्यक्ती कुपोषित नसल्याचे दिसून येते.

यावरून योजनेंतर्गत लागवड केलेल्या भाजीपाला व फळपिकांचा आहारात समावेश केल्यामुळे कुपोषित व्यक्तींचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते.

५. परसबागेत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाला यांचा आहारात वापर केल्याने आरोग्यावर झालेला परिणाम :-

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांना योजनेंतर्गत परसबागेत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाल्याचा आहारात समावेश केल्याने आरोग्यावर झालेला परिणाम याविषयी विचारले असता ४५१ (४१ टक्के) लाभार्थ्यांनी आरोग्यावर साधारण परिणाम झाल्याचे, ६४६ (५९ टक्के) लाभार्थ्यांनी चांगला परिणाम झाल्याचे तर फक्त २ (० टक्के) लाभार्थ्यांनी आरोग्यावर काहीही परिणाम न झाल्याचे मत व्यक्त केले.

६. कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले काय?

परसबागेत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाल्याचा आहारात समावेश केल्याने कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले काय? याबाबत विचारणा केली असता सर्वेक्षण केलेल्या एकूण १०९९ लाभार्थ्यांपैकी १०९५ (९९.६३ टक्के) म्हणजेच जवळपास १०० टक्के लाभार्थ्यांनी योजनेचा लाभ घेतल्यानंतर कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाल्याचे मत नोंदविले.

७. माहितीचा स्रोत :-

लाभार्थ्यांना योजनेची माहिती कोणाकडून मिळाली याविषयी लाभार्थ्यांना विचारले असता सर्व १०९९ (१०० टक्के) लाभार्थ्यांनी योजनेविषयी माहिती कृषि विभागाचे कृषि सहाय्यक / कृषि पर्यवेक्षक यांचेकडून मिळाली असल्याचे सांगण्यात आले.

यावरून सदर योजनेचा प्रचार कृषि विभागातील कर्मचारी चांगल्या प्रकारे करत असल्याचे निदर्शनास येते.

८. पुरवठा करण्यात आलेल्या व त्यापैकी लागवड करण्यात आलेल्या फळझाडे कलमे/रोपे व भाजीपाला बियाणे यांचा तपशील :-

अ.क्र	फळझाडाचे नाव	पुरवठा करण्यात आलेल्या कलमे / रोपांची संख्या	कलमे / रोपे पुरवठा करण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या	कलमे / रोपे लागवड केलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या	टक्केवारी
१	पेरू	९७७	५२०	५१८	९९ टक्के
२	सिताफळ	५४०	२३९	२३९	१०० टक्के
३	आंबा	१४०	११५	११५	२०० टक्के
४	काजू	२५	२५	२५	१०० टक्के
५	डाल्हिब	१४०	१२४	११८	९५ टक्के
६	इतर	२६८६	७५०	७५०	१०० टक्के
एकूण		४५०८	१७७३	१७६५	९९.५० टक्के

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की जवळपास १०० टक्के लाभार्थ्यांनी पुरवठा केलेल्या कलमे / रोपांची लागवड केली आहे.

पुरवठा करण्यात आलेल्या भाजीपाला बियाण्यांचा तपशील :-

योजनेतर्गत पुरवठा करण्यात आलेल्या भाजीपाला बियाण्यांचा तपशील खालील तक्त्यामध्ये नमूद केला आहे.

अ.क्र	पुरवठा केलेल्या भाजीपाल्याचे नाव	पुरवठा करण्यात आलेल्या बियाण्यांचे परिमाण (ग्रॅम)	पुरवठा केलेल्या लाभार्थीची संख्या	लागवड केलेल्या लाभार्थीची संख्या
१	शेवगा	१३९९३ ग्रॅम	५६३	५५६
२	मेथी	५८०२३ ग्रॅम	४८४	४८२
३	पालक	५९६२२ ग्रॅम	६०३	६०३
४	गवार	११३३० ग्रॅम	२४८	२४८
५	भेंडी	२६९२५ ग्रॅम	४४८	४४५
६	कारले	११९५० ग्रॅम	२४६	२४६
७	दोडका	११३१२ ग्रॅम	२२१	२०७
८	इतर	५५३३६ ग्रॅम	८८७	८५८
	एकूण	२४८४९१ ग्रॅम	३७००	३६४५

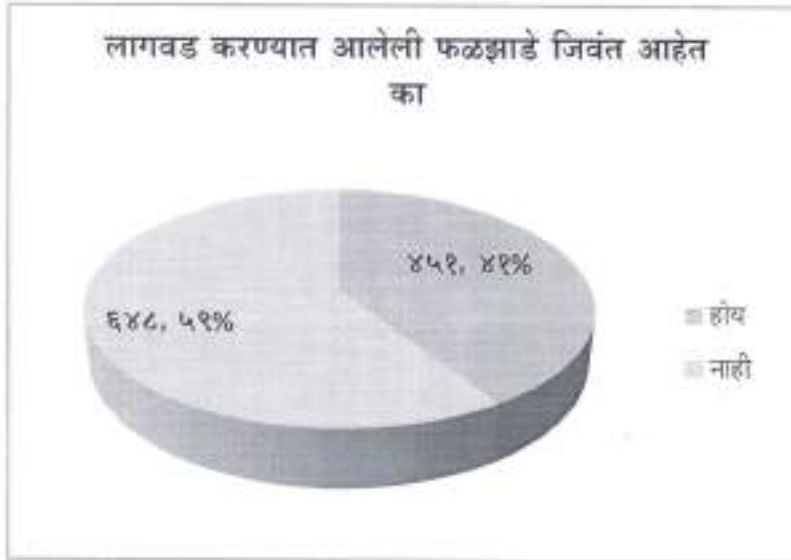
वरील तक्त्यावरून भाजीपाल्यामध्ये शेवगा, मेथी, पालक, गवार, भेंडी, कारले, दोडका व इतर भाजीपाल्यांचे एकूण २४८ किलो बियाण्यांचा पुरवठा करण्यात आला असून पिकनिहाय पुरवठा करण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांपैकी लागवड केलेल्या लाभार्थीची संख्या वरील तक्त्यात नमूद केली आहे. यावरून दिसून येते की बहुतांशी शेतकऱ्यांनी पुरवठा केलेल्या भाजीपाल्याची लागवड केली आहे.

९. योजनेतर्गत पुरवठा केलेल्या फळझाडे / भाजीपाला कलमे / रोपे बियाणे यांची लागवड कोठे केली व पाण्याचा स्रोत :-

सर्वेक्षण केलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी १०७२ (९८ टक्के) लाभार्थ्यांनी योजनेतर्गत पुरवठा केलेल्या फळझाडे / भाजीपाला यांची लागवड घराभोवती असलेल्या परसबागेत केली तर उर्वरीत २७ (९८ टक्के) लाभार्थ्यांनी शेतात केली असल्याचे सांगितले.

परसबागेत लागवड केलेली फळझाडे व भाजीपाला जगबिण्यासाठी १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ६५१ (५९ टक्के) लाभार्थी सांडपाण्याचा, ३९६ (३६ टक्के) लाभार्थी वापरावयाचे पाणी तर ५२ (५ टक्के) लाभार्थी इतर पाण्याच्या स्रोतांचा वापर करत असल्याचे निदर्शनास आले.

१०. लागवड करण्यात आलेली फळझाडे जिवंत आहेत का?

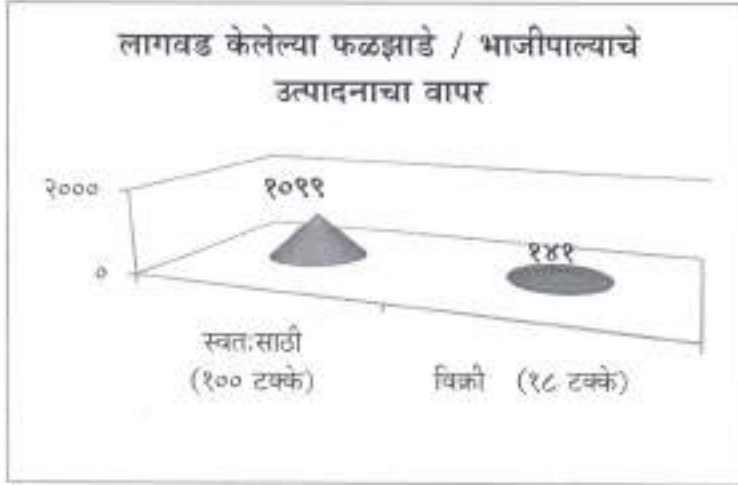
योजनेतर्गत पुरवठा करण्यात आलेली फळझाडे सर्वेक्षणा वेळी जिवंत आहेत का? असे लाभार्थ्यांना विचारले असता ४४ (४४ टक्के) लाभार्थ्यांनी होय असे सांगितले तर उर्वरित ६४ (५६ टक्के) लाभार्थ्यांकडे लागवड केलेली फळझाडे सद्यस्थितीत जिवंत नाहीत.

ज्या लाभार्थ्यांकडे फळझाडे सद्यस्थितीत जिवंत नाहीत अशा लाभार्थ्यांना त्याची कारणे विचारली असता २३३ (३६ टक्के) लाभार्थ्यांनी पाण्याचा अभाव, ५३ (८ टक्के) लाभार्थ्यांनी गुरांपासून उपद्रव, ४५ (७ टक्के) लाभार्थ्यांनी रोग व किडींचा प्रादुर्भाव तर ३४९ (५४ टक्के) लाभार्थ्यांनी इतर कारणे असल्याचे सांगितले.

११. साहित्य सामुग्रीचा पुरवठा :-

योजनेतर्गत फळझाडे व भाजीपाला पिकांच्या कलमे/रोपे/बियाणे यांसोबत लागवड साहित्यामध्ये औजारांचा पुरवठा करण्यात येतो. पुरवठा करण्यात आलेल्या औजारांची माहिती घेतली असता सर्वेक्षण केलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी ३१८ लाभार्थ्यांना खुरपे, २०७ लाभार्थ्यांना टिकाव, ४५ लाभार्थ्यांना सिकेटर, ३६१ लाभार्थ्यांना फावडे, २५३ लाभार्थ्यांना विळा, ३६५ लाभार्थ्यांना कुदळ, २२७ लाभार्थ्यांना इतर अवजारे यांचा पुरवठा करण्यात आल्याचे दिसून आले.

१२. लागवड केलेल्या फळझाडे / भाजीपाल्याचे उत्पादनाचा वापर :-

योजनेंतर्गत लागवड करण्यात आलेल्या फळझाडे व भाजीपाला यांपासून मिळालेल्या उत्पादनाचा वापर सर्वेक्षण केलेले सर्वच लाभार्थी हे स्वतःसाठी करत असल्याचे तर १४१ लाभार्थी हे सदर उत्पादनाची विक्री करत असल्याचे निदर्शनास आले.

१३. योजनेविषयी मार्गदर्शन :-

योजनेविषयी कृषि विभागातील कर्मचार्यांकडून मार्गदर्शन मिळाले काय? असे लाभार्थ्यांना विचारले असता सर्वेक्षण केलेल्या सर्वच १०९९ लाभार्थ्यांनी होय असे सांगितले. सर्वच लाभार्थ्यांनी कृषि खात्यातील अधिकारी/कर्मचार्यांकडून मार्गदर्शन मिळाल्याचे सांगितले.

यावरून कृषि खात्यातील क्षेत्रीय स्तरावरील अधिकारी / कर्मचारी वर्ग योजनेच्या मार्गदर्शनाचे काम चांगले करत असल्याचे निदर्शनास येते.

१४. लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाला यांचे खाद्यपदार्थ तयार करणे विषयी प्रशिक्षण :-

सर्वेक्षण करण्यात आलेल्या १०९९ लाभार्थ्यांपैकी १०८६ (९९ टक्के) लाभार्थ्यांनी असे प्रशिक्षण मिळाले असल्याचे सांगितले. योजनेच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये लाभार्थ्यांना योजनेंतर्गत लागवड केलेल्या फळे व भाजीपाला यांचे खाद्यपदार्थ तयार करणे बाबत ग्रामस्तरावर प्रशिक्षण देणेबाबत सूचित करण्यात आले आहे.

2017

१५. क्षेत्रीय स्तरावरील तपासणी :-

मार्गदर्शक सूचनांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे योजनेची विविध स्तरावर तपासणी बाबत माहिती घेतली असता खालील प्रमाणे तपासणीचे काम झाल्याचे निदर्शनास आले.

अ.क्र	तपासणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे पदनाम	तपासणी केलेले लाभार्थी संख्या	तपासणी केलेली टक्केवारी	मार्गदर्शक सूचना प्रमाणे करावयाची तपासणी टक्केवारी
१	जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी	५	०.४ टक्के	१ टक्के
२	उपविभागीय कृषि अधिकारी	२४	२ टक्के	२ टक्के
३	तालुका कृषि अधिकारी	१५७	१४ टक्के	५ टक्के
४	मंडळ कृषि अधिकारी	३४२	३१ टक्के	२५ टक्के
५	कृषि पर्यवेक्षक	८०४	७३ टक्के	१०० टक्के

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, क्षेत्रीय स्तरावर सदर योजनेची तपासणी जवळपास मार्गदर्शक सूचनेमधील विहित टक्केवारीनुसार झाली असल्याचे निदर्शनास येते. तरी जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी व कृषि पर्यवेक्षक स्तरावर तपासणी कमी प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. कृषि पर्यवेक्षक स्तरावर योजनेचे काटेकोरपणे सनियंत्रण होणे फार गरजेचे आहे. जिल्हानिहाय तपासणीची स्थिती पाहता जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी स्तरावरील तपासणी फक्त अमरावती जिल्ह्यामध्येच झाल्याचे दिसते तर उपविभागीय कृषि अधिकारी स्तरावरील तपासणी फक्त पुणे व अमरावती या दोनच जिल्ह्यामध्ये झाल्याचे दिसून येते. उर्वरीत जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी व उपविभागीय कृषि अधिकारी तपासणी करण्यामध्ये निष्क्रिय असल्याचे दिसून येते. तर नंदुरबार, अहमदनगर, चंद्रपूर, गडचिरोली, नाशिक या पाच जिल्ह्यांमध्ये तालुका कृषि अधिकारी यांनी तपासणी केलेली नाही. तर नंदुरबार, चंद्रपूर व नाशिक या तीन जिल्ह्यांमध्ये मंडळ कृषि अधिकाऱ्यांसारख्या जबाबदार अधिकाऱ्यांनी सदर योजनेची तपासणी केली नसल्याचे निष्पन्न होते.

यावरून असे दिसून येते की, राज्यामधील एकूण आकडेवारी वरून तपासणीची स्थिती समाधानकारक दिसत असली तरी काही जिल्ह्यांमध्ये मात्र तपासणी विषयी उदासीनता दिसून येते.

१६. लाभार्थ्यांच्या सूचना :-

लाभार्थ्यांकडून योजनेविषयी सूचना मागविण्यात आल्या असता खालील सूचना प्राप्त झाल्या आहेत.

१. फवारणीसाठी छोटा स्प्रे पंप मिळावा.
२. खते, रोग व किडनाशके मिळावीत.
३. कुपोषण मुक्तीसाठी सदर कार्यक्रम व्यापक प्रमाणात घेण्यात यावा.
४. कलमे व रोपे पावसाळ्यापूर्वी द्यावीत.
५. प्रत्येक वर्षी पावसाळ्यात भाजीपाला बियाणे पुरविल्यास दूर्गम भागातील आदिवासी शेतकऱ्यांना पोषक आहार मिळण्यास मदत होईल.

१७. कर्मचाऱ्यांचा अभिप्राय :-

सदर योजना राबविण्याच्या क्षेत्रीय अधिकारी / कर्मचाऱ्यांकडून योजने विषयी अभिप्राय मागविला असता अधिकारी / कर्मचाऱ्यांकडून खालील अभिप्राय प्राप्त झाले.

१. निविष्ठा वेळेत प्राप्त व्हाव्यात.
२. अनुदान वाढ करावी.
३. सदर योजनेचा लाभ आदिवासी पट्ट्यातील इतर जातीच्या लाभार्थ्यांना मिळावा.
४. खते व रोगकिड प्रतिबंधक औषधे पुरविल्यास योजनेचा बियाण्यांसोबतच उद्देश चांगल्या प्रकारे साहय होईल.
५. सदर योजना चांगली असून आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उपयुक्त आहे. योजनेमुळे आदिवासी भागातील लाभार्थ्यांना सकस व पोषक आहार उपलब्ध झाला व काही प्रमाणात मालाची विक्री करून आर्थिक फायदा झाला.
६. सदर योजना कुपोषण दूर करण्यास लाभदायक आहे. त्यामुळे योजनेची व्याप्ती वाढवावी म्हणजे मोठ्या प्रमाणात आदिवासी कुटुंबांना लाभ देणे शक्य होईल.
७. फळझाडांची कलमे अधिक देण्यात यावी.

प्रकरण-४

निष्कर्षावर आधारीत शिफारशी

निष्कर्षावर आधारित शिफारशी

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना

१. आदिवासी भागामध्ये कुपोषणाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सदर योजनेची व्यापकता वाढवून जास्तीत जास्त लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात यावा यासाठी निधीची तरतूद वाढवणे आवश्यक आहे.
२. सर्वेक्षणावेळी लागवड केलेल्या फळझाडांपैकी फक्त ४१ टक्के लाभार्थीकडेच सदयस्थितीत फळझाडे जिवंत असल्याचे निदर्शनास आले. त्यामुळे लाभार्थींना फळांचे आरोग्याच्या दृष्टिने महत्त्व पटवून देवून पुरवठा करण्यात आलेली फळझाडे जिवंत ठेवण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
३. सदर योजनेची मार्गदर्शक सूचनांनुसार क्षेत्रीय स्तरावर तपासणी होणे आवश्यक असून आदिवासी लाभार्थींना फळझाडे जगविण्याबाबत मार्गदर्शन करून प्रोत्साहीत करणे आवश्यक आहे.
४. फळझाडे कलमे/ रोपे व भाजीपाला बियाणे यांचा वेळेत पुरवठा करण्यात यावा.
५. आदिवासी भागातील आदिवासी जमाती व्यतिरिक्त इतर जमातीच्या शेतकऱ्यांना इतर योजनांमधून परसबाग लागवडीचा लाभ दिल्यास सदर शेतकऱ्यांचे अनुकरण करून आदिवासी जमातीतील शेतकरी चांगल्या प्रकारे परसबागेचे जतन करतील. त्यामुळे आदिवासी भागातील सर्वदूर आदिवासी व इतर जमातीच्या शेतकऱ्यांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल.

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना ही अत्यंत प्रभावी योजना असून सरळसरळ पुरवठा करण्यात येत असलेल्या भाजीपाला व फळझाडे या कलमे/रोपांच्या माध्यमातून आदिवासी क्षेत्रातील कुपोषण मोठ्या प्रमाणात कमी होण्यास मदत होणार आहे असे निष्कर्षावरून दिसून येते. सदर योजेचे मूल्यमापन करताना आढळलेल्या त्रुटींच्या अनुषंगाने वरीलप्रमाणे शिफारशी सुचविण्यात येवून “आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजना” यापुढेही चालू ठेवण्याबाबत शासनास शिफारस करण्यात येत आहे.

प्रकरण-५

यशोगाथा

प्रकरण -५

यशोगाथा-१

शेतकऱ्याचे नाव - श्री. पांडुरंग सनकु आतला
पत्ता - मौजे. धानोरा, जि. गडचिरोली

महाराष्ट्र राज्यात गडचिरोली जिल्हा हा प्रामुख्याने अतिदूर्गम आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. या जिल्ह्यातील धानोरा तालुका हा देखील आदिवासी व अति दूर्गम तालुका म्हणून ओळख आहे. सरासरी १५०० मी.मी पाऊस पडणाऱ्या या तालुक्यात धान हे खरीपातील मुख्य पिक आहे. जमिनीतील पाण्याची पातळी बऱ्यापैकी असतानाही येथे दुबार पिक घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल दिसून येत नव्हता परंतु सन २००६-०७ मध्ये या तालुक्यात तालुका कृषि अधिकारी, धानोरा यांच्या वतीने आदिवासी उपयोजने अंतर्गत आदिवासी कुटुंबाच्या परसबागेत भाजीपाला व फळझाडे लागवड योजना १८० लाभार्थ्यांसाठी राबविण्यात आली.

सदर योजनेत शेतकऱ्यांना पालक, मेथी, मिरची ह्या भाजीपाला पिकांचे सुधारित वाणांचे बियाणे तसेच पेरू, पपई, फणस, चिक्कू, आवळा इ.फळझाडे व कुदळ या औजारांचे लाभ पात्र ठरलेल्या लाभार्थ्यांना देण्यात आला होता. या योजनेतील लाभार्थी श्री. पांडुरंग सनकु आतला रा.धानोरा ता.धानोरा जि.गडचिरोली यांनी सदर योजनेबद्दल आपले मनोगत व्यक्त करताना सांगितले की सदर योजना तालुक्यातील शेतकऱ्यांना उपयुक्त ठरलेली असून या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना भाजीपाला व फळझाडे पिकांचे सुधारित वाण व लागवड तंत्रज्ञान तसेच या पिकांचे एकात्मिक व्यवस्थापन या संबंधित माहिती मिळण्यास मदत झाली असून त्याचा त्यांना चांगला आर्थिक फायदा देखील झालेला आहे.

या योजनेतील लाभार्थी श्री. पांडुरंग सनकु आतला रा.धानोरा यांनी सदर योजने अंतर्गत वितरीत भाजीपाला बियाण्यांची लागवड २ आर क्षेत्रावर केली होती. कृषि विभागाच्या क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांनी वारंवार मार्गदर्शन केल्यामुळे त्यांना पालक २६ किलो, मेथी २४ किलो इतके उत्पन्न

मिळाले सदर उत्पादित भाजीपाला त्यांनी घरच्या आहाराकरिता वापरला व शिल्लक भाजीपाला स्थानिक बाजारात विक्री केला त्यामुळे सकस आहारासोबतच एकंदर १२७० रुपये त्यांना प्राप्त झाले. योजनेंतर्गत पुरवठा केलेल्या पेरू, फणस, चिकू, आवळा ह्या पिकांना २००९-१० पासून चांगली फळधारणा होत असून मिळणारी फळे घरी वापरून अंदाजे २२००/- रुपयांची फळे स्थानिक बाजारात दरवर्षाला विकत आहेत.

एकंदरीत घरी उत्तम प्रतीचा भाजीपाला व फळे प्राप्त झाल्यामुळे सकस आहार प्राप्त होऊन त्यांचे कुटुंबाचे आरोग्य चांगले आहे याशिवाय त्यांना उत्पन्नाचे साधन मिळाले असून त्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारले आहे. सदर शेतकऱ्यांचे यश बघून गावातील बऱ्याच शेतकऱ्यांनी त्यांचेप्रमाणे भाजीपाला व फळझाडे लावण्याचे अनुकरण केले आहे.

फोटो

यशोगाथा-२

शेतकऱ्याचे पूर्ण नाव - श्री. दिलीप अमसा कोडापे
पत्ता - वडलापेठ मु.पो. बोरी, ता.अहेरी, जि. गडचिरोली

शेतकऱ्याचे मनोगत :-

मी श्री. दिलीप अमसा कोडापे रा. वडलापेठ, मु.पो. बोरी येथील शेतकरी असून माझे शिक्षण खूपच कमी झाले आहे. मी केवळ इयत्ता ३ री पर्यंत शिकलो. माझ्याकडील एकूण जमीन सर्वसाधारणपणे १ ते १.५ एकर आहे. मी या जमीनीत भाजीपाला तसेच चवळी, मका असे पिक घेत असतो.

या योजनेमधून मला मिळालेल्या फळझाडांपैकी मी सर्वच फळझाडे अतिशय चांगल्या प्रकारे जगविले आहेत. तसेच पुरवठा केलेल्या भाजीपाला बियाण्यांपासून मला अतिशय चांगल्या प्रकारचा रूचकर हिरवा भाजीपाला घरच्याघरी उपलब्ध झाला. शासनाने राबविलेल्या या आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचा आम्हा आदिवासी बांधवांना अतिशय फायदा झाला असून त्यामुळे आम्हाला घरच्याघरी पोषक आहार मिळण्यास मदत झाली.

यशोगाथा-३

शेतकऱ्याचे नाव - श्री. धानू राजू उसेंडी
पत्ता - मु.पो देवदा, ता.जि. गडचिरोली

मौजे देवदा हे गाव १०० टक्के आदिवासी असून कुपोषण ग्रस्त व अति मागास क्षेत्रामध्ये मोडते. म्हणून सदर गावाची निवड आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाड व भाजीपाला लागवड योजनेसाठी सन २००७-०८ मध्ये करण्यात आली. महाराष्ट्र शासन कृषि विभाग अंतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या सदर योजनेकरिता देवदा गावातून ९ लाभार्थ्यांची निवड करण्यात आली. त्यामध्ये श्री धानू राजू उसेंडी यांना लाभ देण्यात आला. उत्कृष्ट बियाणे, कलमे रोपे, निविष्टा व वेळोवेळी तांत्रिक मार्गदर्शन करून सदर योजनेची अमलबजावणी करण्यात आली.

तालुका कृषि अधिकारी, गडचिरोली कार्यालयाकडून योजनेतर्गत निवडलेल्या ९ लाभार्थ्यांना चिवकू कलमे -१, पपई रोपे -१, फणस रोपे -२, आवळा रोपे- २, पालक व मेथी बियाणे सोबत गांडूळ खत १ किलो, खुरपणी करीता खुरपी देण्यात आली. कृषि विभागाच्या तांत्रिक मार्गदर्शनात लागवड व संगोपन विषयी मार्गदर्शन करण्यात आले. यापैकी श्री धानू राजू उसेंडी रा. देवदा यांनी सदर योजनेची अमलबजावणी उत्कृष्टरित्या करून आजही उत्पादन घेत आहेत. परसबागेतील उत्पादनाचा वापर कुटुंबासाठी करून उर्वरित माल बाजार विक्री करून आर्थिक नफा मिळवत आहे.

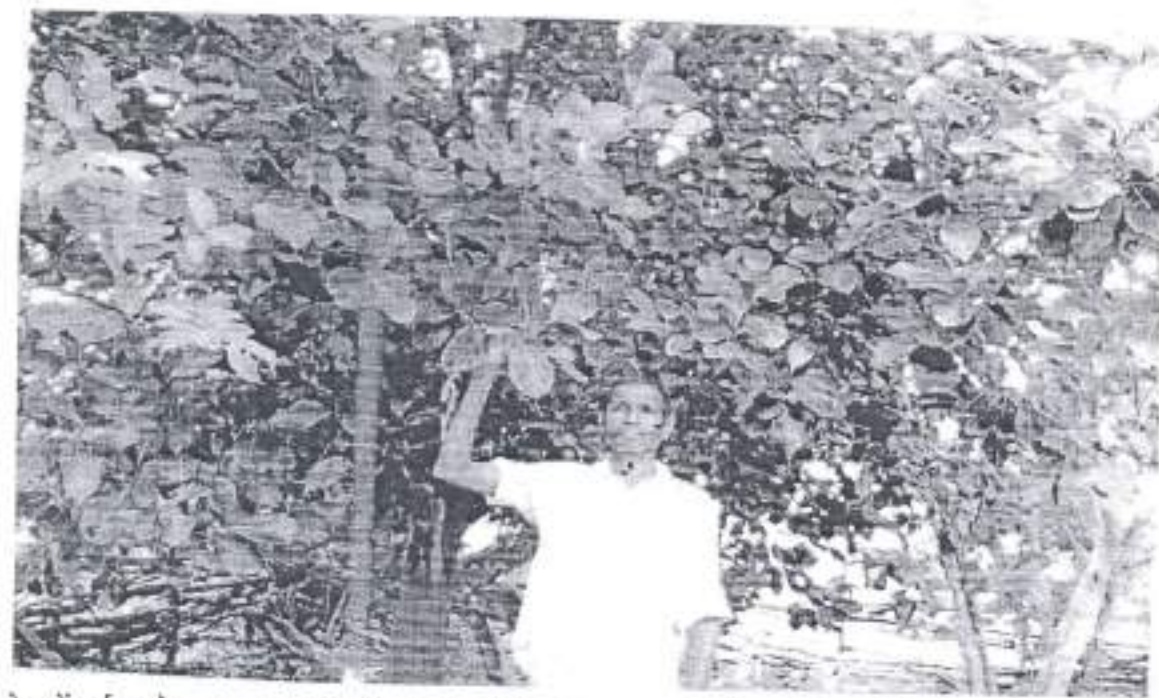
शेतकऱ्याचे मनोगत -

मी. श्री. धानू राजू उसेंडी रा. देवदा कृषि विभागाच्या परबाग योजनेचा लाभ घेतला व या योजने अंतर्गत मला विविध फळझाडांची रोपे/कलमे व भाजीपाला बियाणे प्राप्त झाले तसेच लागवडीबाबतचे तांत्रिक मार्गदर्शन कृषि विभागामार्फत वेळोवेळी मिळाले. त्याचीच फलश्रुती म्हणून जीवनसत्त्व युक्त भाजीपाला व फळे माझ्या कुटुंबाला विनामूल्य प्राप्त झाले व काही प्रमाणात उर्वरित मालातून आर्थिक फायदा झाला. सदर योजनेचा लाभ जास्तीत जास्त कुटुंबांनी घ्यावा असे मला वाटते.

फोटो-

योजनेंतर्गत फणस फळझाडाची लागवड

योजनेंतर्गत पेरू फळझाड लागवड -श्री. धानू राजू उसेंडी समवेत श्री.भेंडारे, कृषि सहाय्यक

आंबेगाव तालुक्यातील घोडेगाव मंडलमध्ये खुर्द, गाईकरवाडी, फदालेवाडी, उगलेवाडी तसेच चपटेवाडी, आबंदरा हत्यादी गावांमध्ये आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत भाजीपाला लागवड योजनेचा लाभ देण्यात आला. यामध्ये एकूण ३०० आदिवासी शेतकरी कुटुंबांची निवड करण्यात आली. योजनेचा मुख्य उद्देश आदिवासी लोकांना सकस आहार मिळून त्यांच्यामधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी व्हावे हा आहे. योजनेतर्गत घोडेगाव मंडलातून आदिवासी शेतकऱ्यांना भाजीपाला बियाणे व फळझाडे वाटप करून याबाबत तांत्रिक मार्गदर्शन करण्यात आले. भाजीपालामध्ये बांगी, सम्राट भोपळा, मेथी बियाणे, चाकवत, शेवगा व कढीपत्ता, कागदी लिंबू तसेच फळपिकांमध्ये आंबा, पेरू तर अवजारांमध्ये विळा, फावडे, खोरे वाटप करण्यात आले.

लाभ दिलेल्या शेतकऱ्यांनी भाजीपाला चांगल्या प्रकारे पिकवल्यामुळे त्यांना घराभोवतीच पाहिजे तेव्हा भाजीपाला उपलब्ध झाला. तसेच आंबा व पेरूची लागवड केल्यामुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आहारामध्ये फळांचे प्रमाण वाढले. तसेच आहारामध्ये नेहमी भाजीपाला व फळे असल्यामुळे आदिवासींचे कुपोषणाचे प्रमाण खालीलप्रमाणे कमी झाल्याचे दिसून आले.

आदिवासी शेतकऱ्यांनी फळबागेची लागवड केल्यामुळे फळांचे उत्पादन स्वतःसाठी वापरून जास्तीचे उत्पादन इतर नातेवाईक व बाजारामध्ये विकले आहे. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत थोडा हातभार लागला आहे.

शेतकऱ्यांचे मनोगत-

१) श्री. संदीप भिमाजी चपटे, चपटेवाडी

मी श्री. संदीप भिमाजी चपटे, चपटेवाडी येथील आदिवासी शेतकरी असून घोडेगाव मंडलामार्फत राबविण्यात आलेल्या परसबाग योजनेमुळे आमच्या मुलांची सशक्त वाढ झाली आहे. मुले आजारी पडण्याचे प्रमाण कमी झाले असून कुपोषण कमी झाले आहे.

२) श्री. सिताराम विठ्ठल उगले

मी श्री. सिताराम विठ्ठल उगले, रा. उगलेवाडी मनोगत व्यक्त करतो की घोडेगाव मंडलातून आमचे गाव सदर योजनेसाठी निवडले त्यामुळे आमच्या आदिवासींच्या आहारामध्ये फळांचे व भजीपाला यांचे प्रमाण वाढले असून आमचे पोषणमूल्य वाढले आहे.

तालुका कृषि अधिकारी
जुन्नर, जि.पुणे

फोटो-

मौजे फदालेवाडी येथील आदिवासी महिला - योजनेंतर्गत लागवड केलेली आंबा, पेरू व कडीपत्ता बाबत माहिती देताना

मौजे चपटेवाडी येथील लाभार्थी- योजनेतर्गत आंबा लागवड दाखविताना

मौजे गाडेकरवाडी येथील आंबा व शेवगा लागवड

प्रकरण-६
जिल्हानिहाय संकलन तक्ते

६५१९

सन्निर्पत्रण व मूल्यमापन कक्ष, कृषि आयुक्तालय म.रा.पुणे
आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसवांगेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचे मूल्यमापन

संकलन तक्ता क्र. १

लाभार्थी शेतकऱ्यांची सर्वसाधारण माहिती

अक्र	जिल्ह्याचे नाव	लाभार्थी संख्या	सहभागी वर्ष		लाभार्थीचे वर्गीकरण		एकूण	शेक्षणिक पात्रता			एकूण	कुटुंबातील एकूण व्यक्तींची संख्या		
			२००६-०७	२००७-०८	आदिवासी	विनय आदिवासी		अशिक्षित	साक्षर	पदविधारक		पुरुष	स्त्रिया	मुले
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१५	१६
१	ठाणे	६०	६०	०	५९	१	६०	५७	३	०	०	६०	११६	२७३
२	धुळे	१८०	९०	९०	१६४	१६	१८०	८५	९२	३	०	१८०	३१०	४५८
३	नंदुरबार	६२	३८	२४	६२	०	६२	५३	९	०	०	६२	१२०	१३६
४	जळगाव	५४	२९	२५	५४	०	५४	३१	२३	०	०	५४	८८	१२२
५	पुणे	१०४	५८	४६	१०४	०	१०४	१६	८८	०	०	१०४	२३१	२३३
६	अहमदनगर	९४	०	९४	९४	०	९४	२६	६८	०	०	९४	१३०	१९३
७	नांदेड	२८	२८	०	२८	०	२८	०	२८	०	०	२८	२८	५६
८	अमरावती	२५९	०	२५९	२५९	०	२५९	१३३	१२६	०	०	२५९	४८२	२१०
९	यवतमाळ	१८	१४	४	१८	०	१८	७	११	०	०	१८	३४	३३
१०	चंद्रपूर	३६	२४	१२	३६	०	३६	५	३०	१	०	३६	६२	५१
११	गडचिरोली	६७	४५	२२	६३	४	६७	३६	३१	०	०	६७	१२८	९९
१२	नाशिक	१३७	९२	४५	१२५	१२	१३७	४८	८९	०	०	१३७	२५८	३१६
एकूण		१०९९	४७८	६२१	१०६६	३३	१०९९	४९७	५९८	४	०	१०९९	१९८७	२९८०

६५१९

६०१५

सन्निधिवंश व मूल्यसापन कळी, कृषि आधुनिकताय व.रा.पुणे
आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचे मूल्यमापन
संचालन तक्ता क्र. २
लाभाधी शेतकऱ्यांकडील जमीन धारण क्षेत्र व मूल्य व्यवसायाविषयी-----

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	लाभाधीचे जमीन धारण क्षेत्र(हे.)			स्वतःचे घर		परसबागेसाठी क्षेत्र		शेती हाथ मुख्य व्यवसाय		शेती शिवाय इतर जोड व्यवसाय		होय असल्यास, दुष्यम /जोड व्यवसायाचे नाव
		लागवडी लागवड	कायम पड	एकूण क्षेत्र	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
१	ठाणे	५४.७४	४४.६९	९९.४३	६०	०	६०	०	५३	७	७	५७	शेत मजुरी, दुग्ध व्यवसाय, गर्वडीकाम व शिक्षक
२	पुणे	२९२.९७	७.२६	२९९.२३	१८०	०	१८०	०	१७७	३	३	१७७	शेळी पालन, कोबडी पालन, रेशन दुकान व लोहर / सुतार काम
३	नांदेड	८२.३५	३.२५	८५.६	६२	०	६२	०	६२			६२	शेत मजुरी, दुग्ध व्यवसाय, गर्वडीकाम व शिक्षक
४	जळगाव	२९०.८२	१.३७	२९१.१९	५४	०	५४	०	५४	०	०	५४	शेळी पालन, कोबडी पालन व रेशन दुकान
५	पुणे	११४.८७	५८.७७	१७३.६४	१०४	०	८४	२०	१०४	०	०	१०४	शेळी पालन, दुग्ध व्यवसाय
६	अहमदनगर	११४.७६	१८.८४	१३३.६०	९४	०	९४	०	९४	०	०	९४	शेळी पालन, कोबडी पालन व रेशन दुकान
७	नांदेड	३२.५३	१.४२	३३.९५	२८	०	२८	०	२८	०	०	२८	शेत मजुरी
८	अमरावती	७४.१९	३.८२	७८.०१	२५९	०	२५९	०	७९	१८०	१८०	७९	शेत मजुरी
९	यवतमाळ	३१.४८	१.२७	३२.७५	१८	०	१८	०	१८	०	०	१८	शेत मजुरी
१०	चंद्रपूर	५४.६२	९.४९	६४.११	३६	०	३६	०	३६	०	०	३६	पानटपरी व धान्य दुकान
११	गडचिरोली	७९.६४	५.१४	८४.७८	६७	०	६७	०	६७	०	०	६७	जंगली वस्तू गोळा करणे, मजुरी
१२	नाशिक	२२८.८४	४६.९	२७५.७४	१३७	०	१३७	०	१३४	३	३	१३४	पिठावट भिरण, मुनुट पालन, शेळी पालन, ग्रामसेवक संजक, मजुरी, दुग्ध व्यवसाय
एकूण		१३७८.०१	२०२.२२	१५८०.२३	९०९९	०	९०७९	२०	९०६	१९३	१९३	९०६	

सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्ष, कृषि आयुक्तालय म.रा.पुणे
आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचे मूल्यमापन
संकलन तक्ता क्र. ३

लाभायोगी शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या आरोग्याविषयी माहिती

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	कुटुंबातील व्यक्तींचे आरोग्य			कायमस्वरूपी आजारी व्यक्तींची संख्या	कुमोर्षीत आहेत काय		आहारात वापर केलेल्या परीणाम			कृषोपजाचे प्रमाण कमी झाले काय		माहितीचे स्रोत	
		मातुरते आजारी	कायम आजारी	निरोगी		होय	नाही	साधारण	चांगला	बदल नाही	होय	नाही	कृस/ कृप	इतर
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१	ठाणे	०	१	५९	१	०	६०	०	६०	०	०	०	६०	०
२	घुळे	२३	०	१५७	०	४	१७६	६०	१२०	०	४	०	१८०	०
३	नंदुरबार	५७	२	३	२	२५	३७	१७	४५	०	२५	०	६२	०
४	जळगाव	३	०	५१	०	०	५४	४	५०	०	०	०	५४	०
५	पुणे	११	०	९३	०	०	१०४	२०	८४	०	०	०	१०४	०
६	अहमदनगर	२७	०	६७	०	०	९४	८	८६	०	०	०	९४	०
७	नांदेड	०	०	२८	०	०	२८	०	२८	०	०	०	२८	०
८	अमरावती	१२७	०	१३२	०	०	२५९	२५९	०	०	०	०	२५९	०
९	यवतमाळ	३	२	१३	२	०	१८	६	१२	०	०	०	१८	०
१०	खंडपूर	०	०	३६	०	२	३४	१४	२२	०	२	०	३६	०
११	गडचिरोली	८	१	५८	१	१	६६	५०	१६	१	१	०	६७	०
१२	नाशिक	५	०	२३२	०	१	१३६	१३	१२३	१	१	०	१३७	०
	एकूण		६	८२९	६	३३	१०६६	४५१	६४६	२	३३	०	१०९१	०

सर्वप्रथम व मूल्यमापन काज, कृषि आधुनिकताय म.रा.पुणे															
आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचे मूल्यमापन															
संकलन तक्ता क्र. ४															
फळझाडे / भाजीपाला निविदा तपसिल															
अ.	जिल्ह्याचे नाव	पुरवठा केलेल्या फळझाडांची संख्या							फळझाडे पुरवठा केलेल्या लागवडीची संख्या						
		पेल्स	सिताफळ	आंबा	काजू	डाळींब	इतर	एकूण	पेल्स	सिताफळ	आंबा	काजू	डाळींब	इतर	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	
१	ठाणे	०	०	०	२५	०	१४०	१६५	०	०	०	२५	०	६०	
२	धुळे	१३५	९०	९०	०	९०	२७०	६७५	१३५	९०	९०	०	९०	९०	
३	नंदुरबार	३४६	०	०	०	०	२५०	५९६	६२	०	०	०	०	६२	
४	जळगाव	५१	५८	०	०	५०	११०	२६९	३५	२९	०	०	३४	३७	
५	पुणे	७४	२७९	५०	०	०	२१७	६२०	७४	७४	२५	०	०	७४	
६	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
७	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
८	अमरावती	२६०	०	०	०	०	१०३६	१२९६	१३०	०	०	०	०	२५९	
९	यवतान्हा	०	२८	०	०	०	९८	१२६	०	१४	०	०	०	१४	
१०	चंद्रपूर	१७	०	०	०	०	८२	९९	१७	०	०	०	०	३०	
११	गडचिरोली	९४	८५	०	०	०	४२६	६०५	६७	३२	०	०	०	६७	
१२	नाशिक	०	०	०	०	०	५७	५७	०	०	०	०	०	५७	
	एकूण	९७७	५४०	१४०	२५	१४०	२६८६	४५०८	५२०	२३९	११५	२५	१२४	७५०	

पुरवठा केलेली फळझाडे लागवड केलेल्या लागवडीची संख्या

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	पुरवठा केलेल्या भाजीपाला विद्यार्थ्यांचे परिमाण (ग्रॅम)										भाजीपाला पुरवठा केलेल्या लाभार्थीची संख्या										पुरवठा केलेल्या भाजीपाला लागवड केलेल्या लाभार्थीची संख्या											
		शेवगा	मेथी	पालक	गवार	भेंडी	कारले	दोडका	इतर	एकूण	शेवगा	मेथी	पालक	गवार	भेंडी	कारले	दोडका	इतर	शेवगा	मेथी	पालक	गवार	भेंडी	कारले	दोडका	इतर	शेवगा	मेथी	पालक	गवार	भेंडी	कारले	दोडका
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४
१	ठाणे	१६५	०	०	०	१३	०	०	७३	२५१	६०	०	०	२५	०	०	०	६०	५४	५४	०	०	०	०	०	०	५४	०	५४	०	०	०	५४
२	पुणे	२२५	१२१५०	१०३५०	०	३१५०	१३५०	२५०	३०६००	५८२५५	२५	१८०	१८०	०	९०	१०	२५	१८०	४१	४१	१८०	०	९०	१०	४५	१८०	४५	१८०	४५	१८०	४५	१८०	४५
३	महाराष्ट्र	२३२	०	५९००	०	५९००	५९००	५९००	०	२२९३२	६२	०	६२	०	६२	६२	६२	०	६२	६२	६२	०	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२
४	अहमदनगर	१०	५१५०	२५००	१२८०	२०५०	०	१६००	२५८०	१५१७०	५	२५	४१	४०	२२	०	३३	४५	५	५	४१	४०	३९	४०	०	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०
५	पुणे	२११	६१००	६१००	०	६१००	०	०	१२८०	१९८७१	७३	६१	६१	०	६१	०	०	१६	७३	७३	६१	०	६१	०	०	६१	०	६१	०	०	०	०	६१
६	अहमदनगर	०	०	०	४७००	४७००	४७००	०	२४००	१३५००	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७	नांदेड	०	०	५६००	१४००	०	०	०	०	७०००	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८	अमरावती	१५५८	०	०	०	०	०	०	११६७	२७२५	२५२	०	०	०	०	०	०	२५२	२५२	२५२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२५२
९	यवतमाळ	०	१०००	५५०	३५०	१००	०	३५०	२६८	२६८८	०	४	१८	१४	४	०	१४	१८	०	४	१८	१४	४	०	१४	१८	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४
१०	चंद्रपूर	१२	५७३	५७३	०	६२	०	६२	१८	१२९९	१२	२५	२४	०	१३	०	१०	१३	१३	११	२४	२४	०	१३	०	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३
११	महाराष्ट्र	११५००	१५१००	१५१००	०	०	०	०	०	४९७००	४७	६७	६७	०	०	०	०	०	४७	४७	६७	६७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	नाशिक	०	१७९५०	१२९५०	३६००	४८५०	०	३८५०	९९५०	५४९५०	०	१२२	१२२	७३	७३	०	७३	१२२	१२२	०	१२२	१२२	७३	७३	७३	७३	७३	७३	७३	७३	७३	७३	७३
	एकूण	१३९९३	५८०२३	५९६२३	११३३०	२६९२५	१२९५०	११३३२	५५३३६	२४८४९२	५६३	४८४	६०३	१४८	४४८	२४६	२४९	८८७	५५६	४८२	६०३	२४८	४४८	२४६	२४९	८८७	५५६	४८२	६०३	२४८	४४८	२४६	२४९

सनियंत्रण व मूल्यमापन कक्ष, कृषि आयुक्तालय म.रा.पुणे
आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचे मूल्यमापन
संकलन तक्ता क्र.६

लागवड करण्यात आलेल्या फळझाडांची सदयस्थिती

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	लागवड कोटे केली			होय असल्यास				फळझाडे जीवित आहेत का ?		नसल्यास कारणे				
		परसबागेत	शेतात	केली नाही	सांडपाणी	वापरावयाचे पाणी	इतर	एकूण	होय	नाही	पाण्याचा अभाव	गुरांपासून उपद्रव	रोग व किडींचा प्रादुर्भाव	इतर	एकूण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१	ठाणे	५२	८	०	११	२६	२०	६०	३९	२१	१३	०	०	८	२१
२	घुळे	१८०	०	०	७६	१०४	०	१८०	३३	१४७	६	४९	०	९२	१४७
३	नंदुरबार	६१	१	०	५९	३	०	६२	४४	१८	०	०	०	१८	१८
४	जळगाव	५४	०	०	०	५४	०	५४	५४	०	०	०	०	०	०
५	पुणे	९६	८	०	२२	५६	२६	१०४	७१	३३	३२	१	०	०	३३
६	अहमदनगर	९४	०	०	१७	७७	०	९४	३२	६२	०	०	०	६२	६२
७	नांदेड	२८	०	०	०	२८	०	२८	०	२८	२८	०	०	०	२८
८	अमरावती	२५९	०	०	२५९	०	०	२५९	१४४	११५	११५	०	०	०	११५
९	यवतमाळ	१७	१	०	१४	२	२	१८	४	१४	०	०	०	१४	१४
१०	चंद्रपूर	३३	३	०	२०	१६	०	३६	१६	२०	०	०	०	२०	२०
११	गडचिरोली	६१	६	०	४१	२२	४	६७	१४	५३	३९	३	०	११	५३
१२	नाशिक	१३७	०	०	१२४	१३	०	१३७	०	१३७	०	०	४५	९२	१३७
	एकूण	१०७२	२७	०	६५१	३९६	५२	१०९९	४५१	६४८	२३३	५३	४५	३१७	६४८

७७/१७

सनियंत्रण मूल्यमापन कक्ष, कृषि आयुक्तालय म.रा.पुणे
 आदिवासी शेतकऱ्यांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड योजनेचे मूल्यमापन
 संकलन तक्ता क्र. ७

लाभार्थी शेतकऱ्यांना पुरवठा केलेल्या साहित्य / सामग्री बाबतची माहिती

अ. क्र.		जिल्ह्याचे नाव	खुरपे	टिकाव	सिकेटर	फावडे	विळा	कुदळ	इतर	एकूण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१	ठाणे	०	१५	०	०	२०	०	३५		
२	धुळे	९०	०	४५	९०	०	०	२२५		
३	नंदुरबार	५५	४४	०	०	०	४४	१११	२५४	
४	जळगाव	४५	२०	०	०	०	४१	२	१०८	
५	पुणे	३३	०	०	०	९०	०	६१	१८४	
६	अहमदनगर	०	०	०	९४	०	०	०	९४	
७	नांदेड	०	२८	०	२८	०	०	०	५६	
८	अमरावती	०	०	०	१३४	१२५	१३०	०	३८९	
९	यवतमाळ	०	१४	०	०	१८	३२	०	६४	
१०	चंद्रपूर	३६	३६	०	०	०	२६	१०	१०८	
११	गडचिरोली	२४	०	०	०	०	०	४३	६७	
१२	नाशिक	३५	५०	०	१५	०	९२	०	१९२	
	एकूण	३१८	२०७	४५	३६१	२५३	३६५	२२७	१७७६	

७८१५